

ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

ТАТЬЯНЧИКОВА ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 376-056.36: 316. 614

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ
З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

13.00.03 – корекційна педагогіка

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
Хохліна Олена Петрівна,
Національна академія внутрішніх справ,
навчально-науковий Інститут права та психології,
кафедра психології та педагогіки, професор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Глоба Олександр Петрович,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, Інститут корекційної педагогіки
та психології, кафедра ортопедагогіки та
реабілітології, професор;

доктор психологічних наук, професор
Панок Віталій Григорович,
Український науково-методичний центр практичної
психології та соціальної роботи НАПН України,
директор;

доктор медичних наук, професор
Процюк Радуга Георгійович,
Національний медичний університет імені
О.О. Богомольця МОЗ України, кафедра фтизіатрії,
професор.

Захист відбудеться « 15 » грудня 2015р. о 14.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.450.01 в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України за адресою: м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій частині Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9).

Автореферат розіслано « 13 » листопада 2015р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Е. А. Данілавичюте

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Удосконалення змісту особистісно орієнтованої освіти, створення навчально-виховних технологій нового покоління шляхом впровадження інноваційних підходів, методів, що спрямовані, зокрема, на подолання проблем у дітей, які потребують спеціальної допомоги – основний контент освітньої парадигми сьогодення.

Особливістю сучасної системи освіти є докорінне переосмислення її мети і завдань. В умовах соціально-економічних змін основна місія освіти не обмежується накопиченням певного арсеналу необхідних навичок прагматичного характеру, а полягає у формуванні здатності до розв'язання життєвих проблем, що забезпечує успішну інтеграцію у різні сфери життя. На перший план виступає системна, поступова і послідовна спеціальна педагогічна робота, яка спрямована на розвиток соціальної активності, виховання життєздатності через формування життєвих компетентностей, що забезпечить спроможність ефективного існування дитини з особливими потребами у соціумі.

Психолого-педагогічна проблема забезпечення соціалізації дитини та формування її особистості у закладах освіти набуває особливої актуальності відповідно до вищезазначеного. Концепція розвитку національної освіти в Україні акцентує на тому, що основне її завдання – досягнення відповідності актуальним і перспективним потребам особистості й запитам держави. У такому контексті особливої значущості набуває підготовка громадянина, що є вихованим в традиціях національної та світової культур, нової системи цінностей і потреб сучасного життя, а також спроможним до соціальної адаптації в суспільстві, самостійного свідомого вибору, самоосвіти та самовдосконалення. Прийняті останнім часом в Україні державні документи значно розширюють практичну реалізацію окреслених завдань, надають можливості диференціації та індивідуалізації освіти.

Сучасна школа зобов'язана підготувати учня до життєдіяльності, орієнтуючись на його індивідуальні можливості та перспективи розвитку. Система педагогічних засобів має забезпечити соціально адекватні форми самоактуалізації школярів, самопрояву з метою подальшого освоєння життєвого простору. Ще більшої актуальності набуває проблема забезпечення соціалізації дітей з порушеннями розумового розвитку, процес соціалізації яких перебігає зі значними труднощами, що зумовлено їх обмеженими інтелектуальними можливостями. Водночас, від успішності соціалізації залежить не тільки самовідновлюваність суспільних відносин, але й комфортність життєдіяльності осіб цієї категорії у нових соціальних умовах.

У психолого-педагогічній літературі розглянуто різні питання проблеми соціалізації: визначення її сутності (Г.М. Андрєєва, В.Г. Крисько, Т.В. Кравченко, Н.М. Лавриченко, С.Д. Максименко, В.В. Москаленко, Л.Е. Орбан-Лембрик, І.П. Рогальська, Т. Шибутані,

О. Brim, F. Giddings та ін.); визначення соціалізації в контексті розвитку і становлення особистості (В.О. Аверін, Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, І.Д. Бех, Л.С. Виготський, О.Г. Ковальов, І.С. Кон, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, А.В. Петровський, К.К. Платонов, В.В. Рибалка, С.Л. Рубінштейн, О.П. Хохліна та ін.); стадій, механізмів і показників ефективності (О.В. Андрієнко, В.Г. Городяненко, М.П. Лукашевич, В.В. Москаленко, А.В. Мудрик, В.Г. Панок, Б.Д. Паригін, Л.Д. Столяренко, Р. Netteema та ін.).

Здійснено низку досліджень, що присвячені особливостям соціалізації осіб з обмеженими психофізичними можливостями (В.І. Бондар, Ю.О. Бистрова, О.П. Глоба, В.В. Засенко, А.Й. Капська, А.А. Колупаєва, С.В. Кульбіда, Н.О. Макачук, Р.Г. Процюк, Т.В. Сак, Є.П. Синьова, Т.В. Скрипник, О.М. Таранченко, О.П. Хохліна та ін.) Проблема соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку у широкому розумінні розглядається у працях Л.І. Аксьонової, А.М. Висоцької, Т. Жулковської, Н.Л. Коломінського, В.О. Липи, В.М. Синьова, О.П. Хохліної, Л.М. Шипіциної, W. Tisdall та ін. Особливості процесу адаптації, зокрема соціальної, висвітлюються у дослідженнях О.М. Вержиховської, О.В. Гаврилова, А.М. Висоцької, С.Ю. Коноплястої, В.Е. Левицького, В.Ф. Мачихіної, Н.П. Павлової, А.І. Раку, В.М. Синьова та ін.; психологічної та соціально-психологічної – В.В. Ерніязової, Н.Л. Коломінського, І.М. Матющенко, О.І. Проскурняк та ін.; соціально-трудової – О.К. Агавеляна, В.І. Бондаря, А.М. Висоцької, Г.М. Дульнева, Г.М. Мерсіянової, С.Л. Мирського, Б.І. Пінського, О.П. Хохліної та ін. У дослідженнях Ю.О. Бистрової, В.І. Бондаря, І.Г. Єременка, М.І. Кузьмицької, В.Е. Левицького, Г.М. Мерсіянової, С.Л. Мирського, Б.Н. Тейвиша, К.М. Турчинської та ін. проаналізовано проблему професійної підготовки та професійного становлення учнів з вадами розумового розвитку. У більшості зазначених праць акцентовано на недостатньому рівні готовності випускників спеціальної загальноосвітньої школи до самостійного життя, накреслено шляхи її поліпшення. Водночас, здійснено психолого-педагогічні дослідження, які певною мірою розв'язують означену проблему. Їх присвячено особливостям самосвідомості та самооцінки школярів зазначеної категорії (І.М. Бгажнокова, Т.О. Власова, Н.Л. Коломінський, Ж.І. Намазбаєва, С.Я. Рубінштейн, О.Т. Соколова, Н.М. Стадненко та ін.); своєрідності рольової поведінки і виконання учнями конвенційних ролей (С.Л. Горбенко); проявам тривожності та агресивності у дітей з вадами інтелекту, особливостям їх конфліктної та агресивної поведінки (Ю.О. Бистрова, В. В. Ерніязова, І.М. Матющенко, Л.М. Руденко, Е. Erickson та ін.). Доведено, що посилена увага до соціалізації осіб з вадами розумового розвитку є необхідною умовою соціального оздоровлення суспільства, а утруднення в їх соціалізації пов'язані передусім з невизначеністю спеціальних коригуючих впливів.

Водночас, стан наукового розв'язання проблеми соціалізації у спеціальній педагогіці навряд чи можна визначити таким, що задовольняє сучасні суспільні потреби. Незважаючи на значущість проблеми соціалізації та вагому кількості присвячених їй праць, вона ще й досі залишається недостатньо розробленою як у теоретичному, так і у практичному плані. Такий стан розгляду проблеми стосується як дітей з вадами розвитку взагалі, так і з інтелектуальними порушеннями зокрема. Проблема психолого-педагогічного забезпечення соціалізації дітей у спеціальній загальноосвітній школі, виходячи з її змісту, суті кожної з її стадій, основних показників прояву, не була предметом системного дослідження. Не підлягало навмисному розгляду питання визначення організаційно-методичних засад реалізації цього процесу, повноти його педагогічного забезпечення у спеціальній школі. Про недостатність розробленості проблеми свідчить і сучасна педагогічна практика у закладах освіти зазначеної категорії дітей: робота у школах здійснюється переважно у напрямі підвищення ефективності адаптації дітей до умов життєдіяльності (соціальної, трудової, соціально-психологічної), передбачено посилення роботи з їх трудової підготовки. Втім, повнота соціалізації та досягнення її результатів водночас передбачає і забезпечення процесів індивідуалізації та інтеграції дитини, яка спроможна усвідомити свої можливості, що варто розвивати і використовувати у своїй життєдіяльності, і щонайперше – в умовах шкільного навчання й виховання. Послідовне та цілісне психолого-педагогічне забезпечення соціалізації учнів має складати важливий напрям корекційно-виховної роботи спеціального навчального закладу, що передбачає необхідність подальшого теоретико-емпіричного дослідження проблеми та прийняття відповідних практичних педагогічних рішень.

Актуальність проблеми та недостатня її розробленість у теоретичному та практичному плані, необхідність пошуку шляхів підвищення ефективності соціалізації дітей зазначеної категорії визначили тему нашого дослідження: **«Психолого-педагогічні основи соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у контексті комплексної теми лабораторії олігофренопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки НАПН України: «Удосконалення змісту і форм навчання розумово відсталих дітей в умовах реформування спеціальної освіти» (реєстраційний № 0115U000200). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (протокол № 3 від 27 грудня 2010 р.) й узгоджена у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26 квітня 2011 р.).

Мета дослідження – розроблення теоретично обґрунтованої і експериментально апробованої системи корекційно-виховної роботи

щодо забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку та вивчення особливостей їх соціалізації (адаптації, індивідуалізації, інтеграції, ранньої трудової підготовки) в умовах спеціальної загальноосвітньої школи.

Завдання дослідження:

1. На основі системного теоретичного аналізу психолого-педагогічних джерел з'ясувати сутність проблеми соціалізації, її основних питань, ключових понять та визначити сучасний стан її розробленості у теорії та практиці освіти дітей з порушеннями інтелекту.

2. Визначити концептуальні засади дослідження проблеми соціалізації дітей з порушеннями інтелектуального розвитку та розробити модель її психолого-педагогічного забезпечення у спеціальній загальноосвітній школі.

3. Визначити показники розвитку відповідно до стадій соціалізації особи й психофізичних особливостей розумово відсталих дітей та дібрати відповідний методичний інструментарій їх вивчення.

4. Емпірично вивчити та з'ясувати особливості соціалізації дітей з порушеннями інтелектуального розвитку на різних її стадіях.

5. На основі теоретико-емпіричного обґрунтування визначити предмет та ефекти корекційно-розвивального впливу на учнів з метою забезпечення їх соціалізації на всіх стадіях в умовах спеціальної загальноосвітньої школи.

6. Обґрунтувати та розробити систему корекційно-виховної роботи, що передбачає дидактико-методичне, змістове й організаційне забезпечення соціалізації дітей з порушеннями інтелектуального розвитку у спеціальній загальноосвітній школі.

7. Експериментально довести ефективність реалізації розробленої системи корекційно-виховної роботи щодо забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелекту.

8. Визначити напрями оптимізації соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Об'єкт дослідження – процес соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження – особливості соціалізації та психолого-педагогічні основи її забезпечення в учнів з вадами інтелектуального розвитку в умовах спеціальної загальноосвітньої школи.

Концепція дослідження ґрунтується на положеннях особистісно орієнтованого, компетентнісного, системного та діяльнісного підходів. Соціалізацію дитини розглянуто як перетворення суспільного досвіду в особистий, необхідну умову її особистісного становлення та підготовки до самостійної життєдіяльності у соціумі.

Соціалізація дитини в умовах спеціальної загальноосвітньої школи здійснюється на стадіях адаптації, індивідуалізації, інтеграції, ранньої трудової підготовки, в процесі проходження яких відбувається засвоєння

значущих для життєдіяльності знань і способів дій та її особистісне зростання – набуття певних соціальних якостей та розвиток позитивних індивідуальних можливостей. Її забезпечення водночас базується на врахуванні як психологічних основ (змісту предмета та ефектів, корекційно-розвивального впливу на кожній стадії, особливостей його прояву у дітей), так і педагогічних (вимог до спеціальної організації педагогічного процесу – змісту, методики, організаційних форм).

Відповідно до предмета, визначено його мета та показники результативності, здійснюється добір відповідних методичних, змістових та організаційних засобів. Загальну основу такої роботи складає максимально можливе соціальне зростання дитини в умовах виконання та засвоєння свідомої цілеспрямованої діяльності, спілкування та розвитку самосвідомості.

Забезпечення соціалізації у школі є можливим завдяки використанню спеціально розробленої системи позакласної виховної роботи, яка передбачає вивчення дітей з позицій позитивного прогнозу їх розвитку, виявлення у них можливостей та здібностей, залучення до основних сфер життєдіяльності.

Теоретико-методологічною основою дослідження є концепції особистісно та компетентнісно орієнтованої освіти (В.П. Андрущенко, І.Д. Бех, В.Г. Кремень та ін.); положення діяльнісного, системного та особистісного підходів (М.С. Каган, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, В.Г. Панок, В.В. Рибалка, В.М. Синьов, О.П. Хохліна, В.Т. Циба та ін.); положення теорії культурно-історичного розвитку людини (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, В.А. Крутецький, С.Л. Рубінштейн та ін.), її соціалізації (Г.М. Андрєєва, В.Г. Крисько, А.В. Мудрик, Л.Е. Орбан-Лембрик, Л.Д. Столяренко, О.П. Хохліна та ін.); теорія розвивального навчання (І.Д. Бех, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, В.В. Рєпкін та ін.); концепція загальних та спеціальних здібностей та їх формування (Б.Г. Ананьєв, З.І. Калмикова, Н.С. Лейтес, С.Л. Рубінштейн, Н.М. Стадненко та ін.); теорії особистості (Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, І.Д. Бех, О.Г. Ковальов, С.Д. Максименко, А.В. Петровський, К.К. Платонов, В.В. Рибалка та ін.); положення про самосвідомість як основу становлення особистості (І.Д. Бех, Л.С. Виготський, Н.О. Макаруч, В.С. Мерлін, Ж.І. Намазбаєва, С.Л. Рубінштейн, А. Maslou, К. Ung та ін.); положення про провідну роль спеціального навчання і виховання осіб з порушеннями психофізичного розвитку в процесі їх соціалізації (В.І. Бондар, Ю.О. Бистрова, Л.С. Виготський, О.П. Глоба, Г.М. Дульнєв, І.Г. Єременко, В.В. Засенко, А.А. Колупаєва, С.Ю. Конопляста, С.В. Кульбіда, В.І. Лубовський, Г.М. Мерсіянова, С.П. Миронова, Т.В. Сак, В.М. Синьов, О.П. Хохліна, М.Д. Ярмаченко та ін.); концептуальні засади визначення змісту виховної роботи у спеціальних закладах освіти для розумово відсталих дітей (І.Д. Бех, А.М. Висоцька, І.Г. Єременко, Д.І. Шульженко та ін.); положення про сутність та

формування життєвих компетенцій у дітей з психофізичними порушеннями (В.В. Засенко, В.О. Липа, Г.Ю. Мустафаєв, В.М. Синьов, Є.П. Синьова, І.В. Татьянчикова та ін.); загальні положення теорії та практики психолого-педагогічного супроводу дитини (О.Г. Асмолов, В.В. Засенко, А.А. Колупаєва, В.В. Кобильченко, Н.О. Макаруч, С.Д. Максименко, В.Г. Панок, О.В. Романенко, Т.В. Скрипник, В.В. Тарасун, Л.М. Шипіцина та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання визначених завдань і досягнення мети дослідження було використано такі методи:

теоретичні – аналіз філософської, соціологічної, загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; систематизація та узагальнення теоретичних підходів до розв'язання проблеми соціалізації, визначення змісту ключових понять; теоретичне моделювання для створення гіпотетичної моделі забезпечення соціалізації учнів на різних її стадіях; метод порівняльного аналізу і синтезу результатів дослідження; якісний аналіз емпіричних даних;

емпіричні – спостереження, бесіда, метод експертної оцінки, анкетування, інтерв'ювання, тестування, аналіз продуктів діяльності, які було використано з метою вивчення особливостей процесу соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку; вивчення шкільної документації та узагальнення педагогічного досвіду щодо стану забезпечення соціалізації учнів у спеціальній загальноосвітній школі; метод моделювання ситуацій, постановки проблемних питань, тренінги, констатувальний та формувальний експеримент;

методи статистичної обробки даних – кореляційний аналіз Спірмена, χ^2 -критерій Пірсона, що використано з метою кількісної обробки емпіричних даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідженням було охоплено учнів з вадами інтелектуального розвитку та з нормою інтелекту, їхніх батьків, педагогів навчальних закладів України – спеціальних загальноосвітніх шкіл для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку: №29 м. Донецька, №№23, 41 м. Слов'янська, № 34 м. Красного Лиману, №7 м. Миколаївки, №33 м. Краматорська Донецької області; загальноосвітніх шкіл: №5, №12 м. Слов'янська, №4 м. Красного Лиману; Дніпропетровського обласного навчально-реабілітаційного центру «Шанс». Загальна кількість охоплених дослідженням учнів – 480 осіб: по 120 осіб на кожній стадії соціалізації (з них – 60 осіб з вадами інтелектуального розвитку та 60 осіб з нормою інтелекту). Були задіяні учні 3, 5, 7, 10-х класів, переважно наприкінці перебування на кожній стадії соціалізації. У дослідженні взяли участь також 58 корекційних педагогів, 39 вчителів загальноосвітніх шкіл, 11 психологів, 67 студентів дефектологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету, 48 батьків учнів.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що *вперше*:

- теоретично обґрунтовано, розроблено та апробовано систему корекційно-виховної роботи (організаційних форм, методів, змісту) щодо забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку у спеціальній загальноосвітній школі відповідно до сутності соціалізації, її стадій, предмета впливу, показників результативності, особливостей розвитку та соціалізації розумово відсталих дітей;

- доведено, що впровадження запропонованої системи корекційно-виховної роботи призводить до оптимізації процесу соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку, демонструє стабільне підвищення всіх визначених показників його ефективності;

- на основі порівняльного емпіричного дослідження виявлено особливості та доведено можливості соціалізації розумово відсталих учнів на кожній її стадії, які умовно відповідають віковим етапам розвитку дитини; сформоване цілісне уявлення щодо розвитку цієї категорії дітей у контексті ефектів соціалізації;

- соціалізацію дитини з вадами інтелектуального розвитку в умовах спеціального навчального закладу розглянуто як безперервний і послідовний процес її особистісного зростання – набуття соціальних якостей і розвиток позитивних індивідуальних можливостей в результаті проходження адаптації, індивідуалізації, інтеграції, ранньої трудової підготовки;

- спеціальним предметом дослідження, поряд з адаптацією та трудовою стадією, визнано соціалізацію дитини з порушеннями інтелекту на стадіях індивідуалізації та інтеграції;

- визначено напрями оптимізації соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Уточнено:

- сутність процесу соціалізації та її стадій з огляду на місце у системі освіти дітей з вадами інтелектуального розвитку;

- змістове наповнення стадій соціалізації та предмета корекційно-виховного впливу на кожній з них;

- показники вивчення розвитку розумово відсталих учнів та показники ефективності педагогічного впливу на них у послідовному процесі соціалізації у спеціальній загальноосвітній школі відповідно до особливостей та можливостей розвитку на кожній стадії та віковому етапі;

- концептуальну модель системного розгляду соціалізації як психолого-педагогічного феномена в освіті розумово відсталих дітей.

Набули подальшого розвитку:

- системний підхід та принципи спеціальної педагогіки стосовно розв'язання проблеми соціалізації дітей з порушеннями інтелектуального розвитку в спеціальній загальноосвітній школі;

– психолого-педагогічний зміст щодо розвитку розумово відсталих дітей, особливостей їх соціалізації та особистісного зростання.

Практичне значення результатів дослідження полягає у запровадженні нових підходів і технологій щодо забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку у навчально-виховний процес спеціальної загальноосвітньої школи, у розробленні комплексу корекційних занять на кожній стадії соціалізації, що дало змогу педагогам отримати необхідну методичну допомогу і визначити основні напрями поетапної соціалізації дітей зазначеної категорії.

Результати дослідження можуть слугувати основою розроблення конкретних методичних рекомендацій для педагогів та психологів щодо оптимізації соціалізації, особистісного зростання та підготовки дітей до самостійної життєдіяльності; враховуватися у процесі розроблення освітніх стандартів, корекційно-виховних програм та планів виховної роботи, підручників і посібників для спеціальних закладів освіти, під час створення підручників і методичних посібників для студентів факультетів корекційної педагогіки та психології, корекційних педагогів, спеціальних психологів, соціальних працівників, для системи безперервної освіти педагогів-практиків.

Результати дослідження склали основу авторських розробок програмно-методичного забезпечення з навчальної дисципліни дефектологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету «Методичні основи забезпечення соціалізації учнів спеціальної школи», а також науково-методичних та навчально-методичних посібників для студентів факультетів корекційної педагогіки та психології, практичних працівників спеціальних загальноосвітніх шкіл.

Основні матеріали дослідження складають основу науково-методичного забезпечення підготовки студентів освітньо-кваліфікаційного рівнів «Бакалавр» та «Магістр», можуть використовуватися в навчальному процесі вищого навчального закладу при викладанні курсів «Корекційна педагогіка», «Спеціальна психологія», «Соціально-побутове орієнтування», «Особистісно-орієнтований підхід в навчально-виховному процесі спеціальної школи», «Методичне забезпечення інклюзивного навчання в загальноосвітньому навчальному закладі», «Сучасні інноваційні технології в корекційній та інклюзивній освіті».

Результати дослідження можуть бути використані корекційними педагогами, практичними психологами, соціальними педагогами в процесі роботи з дітьми в спеціальних навчальних закладах, освітньо-реабілітаційних центрах, у класах з інклюзивним навчанням, а також у процесі спільної роботи фахівців та батьків, які виховують дитину з порушеннями розвитку.

Технологію забезпечення соціалізації учнів **впроваджено** у роботу спеціальних загальноосвітніх шкіл Донецької області: №№23, 41

м. Слов'янська (довідка №336 від 24.09.2014 р.; довідка №139 від 26.09.2014 р.), №7 м. Миколаївки (довідка №145 від 20.11.2014 р.), №34 м. Красного Лиману (довідка №125 від 10.03.2015 р.); загальноосвітньої школи I-III ступенів №15 (з інклюзивною формою навчання) м. Слов'янська (довідка №339 від 28.10.2015 р.); Дніпропетровського обласного навчально-реабілітаційного центру «Шанс» (довідка №48 від 25.09.2014 р.); Донецького обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка №511/02 від 30.09.2014 р.). Основні положення системи корекційно-виховної роботи щодо забезпечення соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку, а також навчально-методичні посібники використовуються у навчальному процесі під час проведення лекційних та практичних занять на факультеті психології та гуманітарних наук (спеціальність – педагогіка) Краківської Академії ім. Анджея Фрича Моджевського (довідка про впровадження- NIP: 676-21-34-096), на гуманітарному факультеті (спеціальність – соціальна педагогіка) Українського католицького університету (довідка №379/14 від 23.12.2014 р.); на дефектологічному факультеті денного та заочного відділення, на спецфакультеті (для осіб з вищою освітою) зі спеціальності «Корекційна педагогіка» Донбаського державного педагогічного університету (довідка №68-14-615 від 8.10.2014 р.); на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників спеціальних шкіл.

Особистий внесок здобувача полягає у психолого-педагогічному обґрунтуванні забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку у спеціальному навчальному закладі, визначенні загального концептуального підходу до розв'язання проблеми; розробленні методики вивчення соціалізації дітей та виявленні її особливостей на кожній стадії соціалізації; розробленні системи корекційно-виховної роботи щодо забезпечення соціалізації учнів.

Апробацію результатів дослідження було здійснено на наукових конференціях та науково-практичних семінарах, зокрема:

– *міжнародних*: «Стан та перспективи розвитку корекційної освіти» (Кам'янець-Подільський, 12-15 вересня 2009 р.), «Управління в освіті» (Львів, 14-16 квітня 2011 р.), «Проблемы современного специального образования: практический опыт специальных (коррекционных) учреждений» (Санкт-Петербург, 5 жовтня 2011 р.), «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2011 р.), «Психолого-медико-педагогічний супровід соціалізації осіб з особливими освітніми потребами у сучасних умовах розвитку суспільства» (Луганськ, 14-15 жовтня 2011 р.), «Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства» (Макіївка, 24-25 лютого 2012 р.), «Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: європейський вектор» (Ялта, 15-16 березня 2012 р.), «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2-3 квітня 2012 р.), «Актуальні проблеми юридичної та екстремальної

психології» (Макіївка, 10 травня 2012 р.), «Освіта і наука в умовах глобальних викликів» (Сімферополь-Судак, 7-9 червня 2012 р.), «Педагогічна і суспільна підтримка обдарованих дітей і молоді» (Краків-Горлівка, 6-9 грудня 2012 р.), «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 9-10 жовтня 2013 р.), «Професійно-трудове навчання осіб з інтелектуальними порушеннями як засіб їх соціалізації» (Дніпропетровськ, 13-14 жовтня 2015 р.);

– *всеукраїнських*: «Проблеми та перспективи розвитку української науки на початку третього тисячоліття» (Переяслав-Хмельницький, 14-16 грудня 2011 р.), «Вітчизняна наука: сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 16-18 березня 2012 р.), «Актуальні питання сучасної освіти і науки» (Слов'янськ, 23-25 квітня 2013 р.);

– *регіональних*: «Оновлення змісту трудового навчання засобами додаткової освіти» (Миколаївка Донецької обл., 10 жовтня 2013 р.), «Екологія душі. Проблеми соціалізації. Про проблеми читання серед дітей і підлітків міста» (Миколаївка Донецької обл., 7 квітня 2014 р.), «Засоби ефективної взаємодії соціально-психологічної служби та фахівців корекційної педагогіки при роботі з дітьми з особливими потребами в ДНЗ, ЗОШ, СЗШ, реабілітаційного центру» (Слов'янськ Донецької обл., 7 жовтня 2015 р.).

Результати дослідження обговорювалися на навчально-методичних семінарах кафедри технологій корекційної та інклюзивної освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» упродовж 2010-2015 рр., на засіданнях лабораторії олігофренопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (2010-2015 рр.), на науково-практичних конференціях студентів та викладачів (Слов'янськ, ДДПУ, 2011-2015 рр.).

Вірогідність наукових положень і висновків дослідження забезпечена методологічною та теоретичною обґрунтованістю його вихідних позицій; застосуванням комплексу методів дослідження, адекватних його меті і завданням; експериментальною вибіркою; статистичною обробкою емпіричних даних, їх кількісним і якісним аналізом.

Кандидатська дисертація на тему: «Особливості формування життєвих орієнтацій в учнів допоміжної школи» (спеціальність: 13.00.03 – спеціальна педагогіка) була захищена у 1999 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовуються.

Публікації. Основний зміст та результати дослідження висвітлено у 61 науковій праці, 53 з яких є одноосібними. Серед них: 2 монографії, 3 науково-методичних посібника, 1 навчально-методичний посібник, 1 навчальна програма, 1 навчально-методичний комплекс; 51 стаття у наукових часописах, збірниках наукових праць, у тому числі – 24 статті у наукових фахових виданнях, 8 статей в іноземних виданнях, з яких 5 статей у виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (478 найменувань, з них 20 – іноземною мовою), 18 додатків на 50 сторінках, містить 73 таблиці, 4 рисунка. Загальний обсяг дисертації становить 485 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 391 сторінці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність і ступінь наукового розроблення проблеми дослідження; розкрито зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів, наведено дані щодо їх впровадження та апробації, представлено структуру дисертації.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади розв'язання проблеми соціалізації дитини»** висвітлено філософські, соціально-психологічні та педагогічні аспекти проблеми, її найважливіші питання, визначено теоретичні засади дослідження, розкрито зміст основних понять.

Забезпечення соціалізації особи є однією з найважливіших проблем, що стоять перед суспільством. Пошук засобів, що здатні забезпечити керування процесом соціального зростання школярів, призведе до розв'язання одного з найактуальніших завдань виховання. Це вимагає чіткого розуміння сутності соціалізації, змісту, особливостей перебігу кожної з її стадій, механізмів і показників прояву, особливостей соціалізації на різних вікових етапах становлення особистості, чинників впливу на процес соціалізації людини тощо.

Аналіз літератури дає підстави дійти висновку, що у загальній педагогіці та психології вивченню проблеми соціалізації різною мірою присвячено дослідження Т.В. Алексеєнко, Б.Г. Ананьєва, Г.М. Андрєєвої, О.Г. Асмолова, І.Д. Бежа, О.М. Василенко, Л.С. Виготського, Н.Ф. Голованової, І.С. Кона, Г.С. Костюка, Т.В. Кравченко, В.Г. Криська, С.М. Курінної, Н.М. Лавриченко, М.П. Лукашевича, С.Д. Максименка, О.В. Малахової, В.В. Москаленко, А.В. Мудрика, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.Г. Панка, Б.Д. Паригіна, І.П. Рогальської, Л.Д. Столяренко, Д.І. Фельдштейна, О.П. Хохліної та ін. У більшості з них соціалізація розглядається як взаємодія індивіда і суспільства, в процесі якої людина засвоює соціальний досвід, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин.

При цьому у трактуванні соціалізації спостерігаються різні підходи. Так, одні автори визначають її як процес і результат соціального розвитку і входження людини в соціальне середовище, пристосування до нього, засвоєння соціального досвіду на підставі опанування певних ролей і функцій (О.В. Андрієнко, В.Г. Городяненко, І.С. Кон, В.В. Москаленко, А. Reber, О. Brim та ін.); інші – як процес

самоактуалізації, становлення Я-концепції, самореалізації особистістю своїх потенційних і творчих здібностей, подолання негативних впливів середовища, які заважають її саморозвитку і самоствердженню (А. Maslou, А. Olport, К. Rogers та ін.).

У психолого-педагогічних дослідженнях проблема соціалізації розглядається у контексті становлення особистості (В.О. Аверін, І.Д. Бех, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.Г. Ковальов, І.С. Кон, Г.С. Костюк, А.В. Петровський, К.К. Платонов, В.В. Рибалка, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, О.П. Хохліна та ін.). Згідно з результатами зазначених досліджень, соціалізацію визначають як процес формування особистості у певних соціальних умовах; засвоєння індивідом соціального досвіду, перетворення соціального досвіду у власні цінності та орієнтації, залучення до своєї системи поведінки тих норм і шаблонів, які прийняті у суспільстві.

Втім, становлення неповторної, цілісної особистості не обмежується вищезазначеним змістом. Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю, відповідно до становлення його свідомості та самосвідомості, що забезпечує процес його індивідуалізації – набуття самостійності, формування власного та індивідуального способу життя і особливого внутрішнього світу. Саме становлення самосвідомості у дитини уможливорює самодетермінацію її особистісного зростання, формування важливих особистісних якостей та властивостей, здатності до усвідомленої активності та її регуляції (О.П. Хохліна).

Розділ дисертації присвячено розгляду основних сфер життєдіяльності, в яких розгортається зміст процесу соціалізації особистості, її розвитку: діяльність, спілкування і самосвідомість (Г.М. Андрєєва, І.Д. Бех, В.Г. Крисько, В.В. Москаленко, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.М. Синьов та ін.); визначаються складові структури соціалізації: цілеспрямована (виховання), відносно спрямована, стихійна соціалізація, свідомо самозміна людини (А.В. Мудрик).

Психолого-педагогічні дослідження трактують соціалізацію як безперервний процес, упродовж якого особистість набуває свого розвитку за умови проходження нею основних стадій. При цьому засвоєння соціального досвіду здійснюється поетапно, у різні вікові періоди розвитку людини. Існують різні погляди на визначення стадій соціалізації залежно від віку, провідних видів діяльності, зокрема трудової, основних життєвих циклів (Н.В. Андрєєнкова, Г.М. Андрєєва, О.В. Андрієнко, В.В. Городяненко, А.Б. Коваленко, І.С. Кон, М.Н. Корнєв, А.В. Петровський, В.Л. Ортинський, Л.Д. Столяренко, О.П. Хохліна та ін.).

Стадії соціалізації, які умовно відповідають віковим етапам розвитку людини в онтогенезі та її особистісного зростання (Л.Д. Столяренко), а також передбачають адаптацію, індивідуалізацію, інтеграцію та трудове навчання (що конкретизоване до умов спеціальної

школи як стадія ранньої трудової підготовки), було обрано нами за основу дослідження.

Виходячи з праць Б.Г. Ананьєва, Г.М. Андрєєвої, І.С. Кона, Б.Д. Паригіна, А.В. Петровського, Л.Д. Столяренко, О.П. Хохліної та ін., було визначено, що на стадії адаптації відбувається пристосування до нових умов існування людини як організму, як носія психічного і соціального; здійснюється активне, але не критичне, засвоєння дитиною соціального досвіду у вигляді знань та способів активності.

Стадія індивідуалізації характеризується певним відособленням індивіда, основа якого полягає у виникненні потреби персоналізації; засвоєння досвіду відбувається критично; активне формування самосвідомості призводить до спроб виокремлення у дитячому середовищі; відтворення соціального досвіду відбувається в індивідуальних і неповторних формах.

Стадії інтеграції притаманним є виникнення потреби та інтенції «входження» у суспільство у сукупності власних особливостей і можливостей з метою пошуку належного місця.

На стадії ранньої трудової підготовки в умовах школи відбувається входження дитини в професійне середовище, формування у неї професійно важливих якостей, удосконалення трудових навичок з урахуванням виявлених психофізичних можливостей.

Вагоме місце першого розділу дисертації відведено розкриттю особливостей кожної стадії соціалізації. Результати аналізу досліджень свідчать про те, що соціалізація забезпечується функціонуванням певної системи механізмів (усвідомленого або неусвідомленого засвоєння і відтворення соціального досвіду): традиційного, стилізованого, соціальної ідентифікації, імітації, наслідування, конформності, рефлексії (Т. Parsons, G. Tard, Z. Frade, А.Б. Коваленко, М.Н. Корнєв, В.В. Москаленко, В.С. Мухіна, А.В. Петровський, А.В. Мудрик та ін.).

Детальний аналіз існуючих досліджень свідчить також про те, що успішність соціалізації особи визначається певними показниками на кожній з її стадій. Враховуючи результати праць Ю.А. Александровського, Ф.Б. Березіна, І.К. Кряжевої, С.Д. Максименка, І.М. Матющенко, А.А. Налчаджана, О.П. Хохліної та ін., було визначено, що *на стадії адаптації* такими показниками є щонайперше: фізіологічні (задовільне загальне самопочуття, нормальний стан здоров'я і сон, відсутність захворювань); психологічні (стресостійкість, відсутність невротичних проявів: тривожності й агресивності, емоційної напруженості, позитивне ставлення до навколишнього); соціально-психологічні (задоволеність взаємостосунками, неконфліктність, емоційний комфорт, прийняття себе та інших); соціальні (успішність діяльності та навчання, їх відповідність вимогам соціуму); *на стадії індивідуалізації* – сформована самосвідомість та адекватна самооцінка, передусім усвідомлення дитиною своїх психофізичних можливостей; *на стадії інтеграції* –

врахування особою своїх індивідуальних особливостей та адекватне використання психофізичних можливостей, наявність соціально-психологічних якостей, необхідних для функціонування у соціальній групі; *на стадії ранньої трудової підготовки* – успішність професійно-трудова діяльності, рівень сформованості трудових навичок, адекватне професійне самовизначення.

Розділ дисертації містить інформацію щодо особливостей соціалізації дитини на різних вікових етапах (Г.С. Абрамова, О.Г. Асмолов, Л.С. Виготський, О.Г. Ковальов, А.Ф. Лазурський, О.М. Леонтьєв, В.В. Москаленко, В.С. Мухіна, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.Г. Панок, А.В. Петровський, М. Тарасевич, F. Rise, H. Remshmidt, E. Erickson та ін.). Автори зазначають, що кожен віковий період характеризується певними змінами, психічними новоутвореннями, основними досягненнями. У роботах відповідного спрямування становлення особистості представлено як зміна вікових етапів, на кожному з яких відбувається узгодження індивідуальних, біологічних чинників із соціальними.

Аналіз психолого-педагогічної літератури (Л.І. Аксьонова, Л. І. Божович, Н.Ф. Голованова, І.С. Кон, Т.В. Кравченко, В.Г. Крисько, А.В. Мудрик, Б.Д. Паригін та ін.) показує, що на процес соціалізації людини впливає комплекс чинників, що передбачають обставини, які визначають її соціальну поведінку та активність. Найбільше значення для перебігу соціалізації мають сім'я, школа, спілкування з оточуючими. Головне місце у забезпеченні соціалізації належить освітньому процесу навчального закладу, зміст, методи та організаційні форми якого здатні забезпечити досягнення поставленої мети. Аналіз літературних джерел дає підстави дійти висновку, що розв'язання зазначеної проблеми значною мірою залежить від вирішення питань її педагогічного контексту, виходячи з суті явища, що досліджується, та особливостей його прояву у школярів.

У другому розділі **«Соціалізація дитини як предмет дослідження у кореційній педагогіці»** розкрито педагогічні аспекти процесу соціалізації, проаналізовано стан теорії та практики у розв'язанні проблеми забезпечення соціалізації дітей з психофізичними порушеннями.

У сучасній педагогічній науці проблемі соціалізації особистості присвячено значне коло досліджень Л.І. Аксьонової, Т.Ф. Алексеєнко, Н.Ф. Голованової, А.Й. Капської, Т.В. Кравченко, С.М. Курінної, О.В. Малахової, Н.М. Лавриченко, А.В. Мудрика, О.Є. Панагушиної, Ю.І. Пастир, І.П. Рогальської, С.Я. Харченко та ін., які свідчать про те, що поняття соціалізації все більше стає педагогічною категорією. Відповідно до результатів зазначених досліджень, соціалізація пов'язана передусім з поняттями, які відображають явища виховання, формування і розвитку особистості. Сучасна педагогіка акцентує увагу на діалектичному взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку

особистості, унеможливлуючи повноцінний розвиток особистості поза межами організації навчально-виховного процесу.

Педагогічний аспект проблеми, що досліджується, репрезентовано у контексті єдиної педагогічної системи, сутність якої визначається основними компонентами педагогічного процесу (навчання, виховання) – цільовим, змістовим, організаційним, методичним (Ю.К. Бабанський, В.М. Синьов, О.П. Хохліна та ін.). У розділі дисертації наведено характеристики визначених складових педагогічної системи забезпечення соціалізації дитини, а також доведено, що лише їх внутрішня єдність сприяє засвоєнню нею соціального досвіду, формуванню знань, умінь та навичок і відповідних особистісних якостей.

Забезпечення соціалізації особи, зокрема дитини з порушеннями розвитку, базується на певних педагогічних принципах: дидактичних – корекційно-розвивальної спрямованості, систематичності та послідовності, доступності, індивідуального і диференційованого підходу (Ю.К. Бабанський, С.У. Гончаренко, І.Г. Єременко, В.О. Липа, О.Я. Савченко, В.М. Синьов та ін.) і виховних – природовідповідності, гуманізації, опори на позитивне, цілісності виховного процесу, виховання в діяльності та спілкуванні, виховання в колективі та через колектив (І.Д. Бех, А.М. Висоцька, О.М. Вержиковська, В.Ф. Мачихіна, І.В. Татяничкова та ін.). Серед виховних принципів особливого значення набуває принцип гуманізму, який передбачає опору на позитивні сторони особистості, оптимістичний прогноз у набутті нею соціального досвіду, віру у її потенційні можливості. Проаналізовано також принципи власне процесу соціалізації: системності, діяльності, взаємодії особистості та соціального середовища, особистісної активності (А.Й. Капська, О.М. Леонтьєв та ін.).

Здійснення ретельного аналізу існуючого науково-методичного інструментарію дає підстави дійти висновку про те, що проблема соціалізації дітей залишається однією з найактуальніших у теорії та практиці спеціальної педагогіки. Вивчення літератури демонструє, що широке коло досліджень, у яких розглянуто питання навчання і виховання дітей з вадами розвитку, пов'язані з проблемою соціалізації. Про значущість і важливість розв'язання зазначеної проблеми щодо осіб з психофізичними особливостями розвитку свідчить пильна увага до неї останнім часом вітчизняних вчених (Ю.О. Бистрова, І.О. Білозерська, О.П. Глоба, А.І. Долженко, К.О. Островська, Л.М. Руденко, Є.П. Синьова, О.П. Хохліна та ін.), які переконливо доводять, що саме соціалізація є основою особистісного зростання дитини та її підготовки до самостійної життєдіяльності у сучасних соціально-економічних умовах.

У спеціальній педагогіці представлена також значна кількість досліджень, у яких розглянуто окремі аспекти проблеми соціалізації дітей з порушеннями розвитку (О.К. Агавелян, В.І. Бондар,

А.М. Висоцька, О.В. Гаврилов, С.Л. Горбенко, Л.С. Дробот, Г.М. Дульнев, В. В. Засенко, В.Ю. Карвяліс, Н.Л. Коломінський, А.А. Колупаєва, С.Ю. Конопляста, М.І. Кузьмицька, С.В. Кульбіда, В.Е. Левицький, І.М. Матющенко, Г.М. Мерсіянова, С.Л. Мирський, О.І. Проскурняк, А.І. Раку, К.В. Рейда, В.М. Синьов, Б.Н. Тейвиш, В.С. Товстоган, К.М. Турчинська, В.Є. Турчинська та ін.). У більшості з них йдеться переважно про соціальну, соціально-психологічну та соціально-трудова адаптацію дітей, представлено напрями підвищення їх адаптаційних можливостей, наголошено на важливості вирішення питань професійно-трудової підготовки та професійного становлення.

Аналіз спеціальної педагогічної літератури свідчить про достатній ступінь усвідомлення важливості та значущості забезпечення соціалізації осіб з психофізичними порушеннями (набуття ними соціального досвіду, необхідності повноцінного включення у життя суспільства); труднощів, яких вони при цьому зазнають; основних напрямів їх соціалізації; впливу певних факторів на цей процес; визначено необхідність перегляду та удосконалення державної політики стосовно таких дітей. Втім, у теорії та практиці спеціальної педагогіки проблема системного педагогічного забезпечення соціалізації школярів залишається недостатньо розробленою. Забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку у спеціальному навчальному закладі з урахуванням її сутності, показників прояву і корекційно-розвивальних ефектів на кожній стадії ще не було предметом вивчення. Не підлягало вивченню й питання добору відповідних педагогічних засобів впливу.

Теоретичний аналіз літератури продемонстрував особливу значущість зазначеної проблеми для спеціальної загальноосвітньої школи, яка є головним інститутом соціалізації учнів з інтелектуальними вадами. Втім, практична робота щодо соціалізації дітей у спеціальній школі ще не набула послідовного систематичного і цілісного характеру. Педагоги не надають пріоритетності питанню соціалізації своїх вихованців, недостатньо розуміють суть та особливості її здійснення на кожній стадії соціалізації, не обізнані з предметом впливу та ефектами результативності на різних вікових етапах психічного розвитку дитини, що суттєво обмежує перелік і зміст їх виховних заходів. Вивчення практичного досвіду засвідчує, що лише незначна частина педагогів проводить поодинокі заходи з цієї роботи. Такий стан розробленості проблеми обумовлює недостатню її результативність. Відтак, пошук адекватних педагогічних засобів соціалізації учнів потребує вивчення її особливостей на різних стадіях.

У третьому розділі **«Особливості соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку»** обґрунтовано та висвітлено методику констатувального етапу дослідження, представлено його результати.

На констатувальному етапі дослідження було здійснено вивчення особливостей соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку на різних її стадіях (адаптації, індивідуалізації, інтеграції, ранньої трудової

підготовки) в умовах спеціальної загальноосвітньої школи, відповідно до суті цього процесу, його ключових питань та понять, механізмів та найважливіших показників прояву на кожній з них. Дослідження було здійснено з використанням порівняльного принципу та зосереджено на вивченні розумово відсталих дітей та дітей з нормою інтелекту.

Відповідно до результатів досліджень Ю.О. Бистрової, В.В. Ерніязової, І.М. Матющенко, О.Є. Мойсеєвої, О.П. Хохліної, Л.М. Шипіциної та ін., вивчення особливостей соціалізації *на стадії адаптації* було здійснено за такими показниками: успішність навчання та поведінки; самопочуття, активність та настрої; тривожність та агресивність; соціально-психологічна адаптованість (передусім за показниками – задоволеність взаємостосунками з вчителями та однолітками, неконфліктність, емоційний комфорт). До дослідження було залучено учнів 3-го класу.

З цією метою на стадії адаптації було використано такі методи: спостереження, опитування (бесіда, анкетування, інтерв'ювання); експертна оцінка; тестування; аналіз шкільної документації; вивчення процесу та продуктів діяльності школярів, вивчення педагогічного досвіду; методи якісної та кількісної обробки емпіричних даних. Було застосовано адаптовані нами до можливостей розумово відсталих учнів стандартизовані психологічні методики: методика САН (вивчення самопочуття, активності та настрою); методика вивчення особистісної та ситуативної тривожності Ч.Д. Спілбергера; тест шкільної тривожності Філіпса; методика вивчення агресивності А. Басса і А. Дарки; методика вивчення соціально-психологічної адаптованості К. Роджерса і Р. Даймонда.

Дослідження дало змогу виявити недостатній рівень адаптованості учнів з вадами інтелекту за всіма визначеними показниками. Майже половина з них (41,67%) знаходиться на низькому рівні успішності навчання, що свідчить про певні проблеми у засвоєнні ними знань, умінь і навичок, що передбачені навчальними програмами. При цьому більшість учнів з нормою інтелекту знаходиться на достатньому рівні (46,67%). Для розумово відсталих дітей характерними є поверхневі знання про правила і норми соціальної поведінки і спілкування (більшість з них є неадекватними, неповними і неусвідомленими), що позначається на їх поведінці в умовах школи (низький рівень успішності поведінки виявлено у 36,67% учнів), у той час як в учнів з нормою інтелекту низький рівень виявлено лише у 15,00%.

Кількісні значення самопочуття, активності та настрою розумово відсталих учнів здебільшого відповідають середньому рівню. Натомість у переважної кількості учнів з нормою інтелекту виявлено високий рівень адаптованості за цими ж показниками. Водночас спостерігається нерівномірність: виявилось, що найбільш адаптованими учні є за показником настрою, найменш – за показником активності.

Результати дослідження дали змогу виявити, що розумово відсталі школярі характеризуються високим рівнем як особистісної (56,67%), так і ситуативної (50,00%) тривожності. Особливо виразна в них особистісна тривожність, яка є стійкою індивідуальною рисою. Натомість більшість дітей з нормою інтелекту демонструють низький рівень як особистісної (55,00%), та і ситуативної (56,67%) тривожності. Розумово відсталим учням також притаманний переважно високий та середній рівень проявів шкільної тривожності за всіма її видами. У дітей з нормою інтелекту спостерігається зменшення рівня шкільної тривожності за всіма показниками (табл. 1).

Таблиця 1

Результати визначення рівня адаптованості учнів за показниками шкільної тривожності (у % від загальної кількості)

Фактор шкільної тривожності	Учні з інтелектуальними вадами			Учні без вад інтелекту		
	рівень			рівень		
	високий	середній	низький	високий	середній	низький
Загальна тривожність у школі	40,00	46,67	13,33	11,67	31,67	56,67
Переживання соціального стресу	28,33	48,33	23,33	5,00	26,67	68,33
Фрустрація потреби в досягненні успіху	18,33	38,33	43,33	0,00	20,00	80,00
Страх самовираження	38,33	43,33	18,33	23,33	36,67	40,00
Страх ситуації перевірки знань	46,67	40,00	13,33	23,33	38,33	38,33
Страх не відповідати очікуван. оточуючих	41,67	33,33	25,00	30,00	13,33	56,67
Низька фізіологічна опірність стресу	16,67	35,00	48,33	6,67	16,67	76,67
Проблеми та страхи у взаєминах з вчит.	43,33	50,00	6,67	3,33	45,00	51,67

У процесі дослідження виявлено, що діти з інтелектуальними вадами мають загалом високий рівень як агресивності (31,67%), так і ворожості (50,00%). При цьому переважають прояви ворожості – загальної негативної позиції щодо оточуючих. Їм притаманний прояв активних зовнішніх реакцій агресії різних видів: вербальної (66,67%), роздратування (65,00%), фізичної (60,00%), опосередкованої (46,67%). Найвиразніше у досліджуваних проявляються недовірливість (75,00%), уразливість (71,67%) та почуття провини (68,33%). Учні з нормою інтелекту знаходяться переважно на середньому (48,33%) рівні агресивності та низькому (51,67%) рівні ворожості. Отже, інтелектуальний дефект лише посилює несприятливий агресивний стан дитини.

Дані експерименту також свідчать про недостатню соціально-психологічну адаптованість розумово відсталих учнів за всіма її показниками. Це визначається кількісними значеннями їх прояву низького рівня: «очікування внутрішнього контролю» (60,00%); «адаптивності» (58,33%); «прийняття інших» (58,33%); «емоційного комфорту» (38,33%), що відбивається на кількісному значенні показника «прийняття себе» середнього (61,67%) та низького (20,00%) рівнів. Такі діти здебільшого невпевнені у собі, не вірять у свої можливості, мають занижену оцінку своєї соціально-психологічної значущості. Натомість кількісні значення соціально-психологічної адаптованості учнів з нормою інтелекту за усіма показниками виявилися значно кращими.

Узагальнення отриманих даних щодо успішності адаптації за визначеною низкою показників свідчить, що більшість дітей з вадами інтелекту знаходиться на низькому (50,00%) і середньому (31,67%) рівнях, тоді як більшість дітей з нормою інтелекту знаходиться на достатньому (36,66%) і середньому (35,00%). Співставлення даних щодо загальної адаптованості (навчання й поведінки) школярів та адаптованості за окремими її показниками дало змогу виявити:

1) наявність позитивного зв'язку різного рівня між успішністю навчання і поведінки та показниками самопочуття, активності й настрою, показниками соціально-психологічної адаптованості, що дає змогу стверджувати: підвищення прояву одного з них провокує становлення інших;

2) наявність негативного зв'язку різного рівня між успішністю навчання і поведінки та показниками тривожності, агресивності, а також деякими показниками соціально-психологічної адаптованості, що дає підстави стверджувати: послаблення або усунення одного з них сприяє посиленню іншого, і навпаки;

3) наявність (відсутність) незначного рівня зв'язку між окремими показниками шкільної тривожності, що свідчить про необхідність цілеспрямованого самостійного впливу на кожний з них.

Вивчення особливостей соціалізації учнів *на стадії індивідуалізації* було здійснено в учнів 5-х класів за показниками рівня сформованості в них самосвідомості та адекватності самооцінки. Особливу увагу було приділено вивченню усвідомлення ними своїх індивідуальних психофізичних особливостей та можливостей, на які вони можуть спиратися при виборі улюбленої справи, опануванні певного виду діяльності, професії, якої будуть навчатися у школі.

Окрім методів дослідження, які були задіяні на стадії адаптації, було використано адаптовані до можливостей розумово відсталих учнів стандартизовані психологічні методики: вивчення самосвідомості «Автопортрет» Р. Бернса; діагностики рівня самооцінки Дембо-Рубінштейн; диференційно-діагностичний опитувальник Є.О. Клімова, що передбачає вивчення відповідності нахилів і можливостей учнів певній професії; методика САН (для з'ясування ступеня мінливості

самопочуття, активності і настрою дитини у зв'язку з набуттям нею певного досвіду на попередній стадії).

Дослідження дало змогу виявити недостатній рівень соціалізованості дітей на стадії індивідуалізації за визначеними показниками. Отримані результати продемонстрували наявність суттєвих труднощів щодо усвідомлення учнями себе, своїх вчинків і дій, яке є недостатньо адекватним, недиференційованим та некритичним. Здебільшого вони можуть усвідомлювати окремі свої якості та стани (зовнішність, окремі риси характеру, самопочуття, улюблені захоплення), меншою мірою – свої можливості, ще меншою – свій внутрішній потенціал, емоційний стан, ставлення до себе. У цілому у самосвідомості учнів домінують насамперед особистісні якості, пов'язані з виконанням діяльності та взаємовідносинами.

Одним із показників успішної соціалізації учнів з інтелектуальними вадами на стадії індивідуалізації є адекватна самооцінка. Виявлено, що для більшості учнів (58,33%) характерною є неадекватна, а саме завищена, самооцінка своїх можливостей, тоді як у дітей з нормою інтелекту переважає адекватна самооцінка (56,67%). Результати експерименту засвідчили, що завищена самооцінка в основному притаманна підліткам, які мають проблеми у навчанні та поведінці.

Вивчення відповідності нахилів і можливостей дитини з визначеною для неї професією (починаючи з 5 класу, у контексті професійно-трудового навчання визначається профіль професійної підготовки школяра), свідчить, що лише у 56,67% розумово відсталих учнів майбутня професія відповідає їх нахилам (в учнів з нормою інтелекту – у 80,00%).

Дослідження також дало змогу встановити, що самопочуття, активність та настрої учнів пов'язані, але незначною мірою, з успішністю індивідуалізації за визначеними показниками. У цілому ці дані збігаються з отриманими даними на стадії адаптації: у достатньої кількості дітей виявлені кількісні значення низького рівня, що позначається на їх активності (36,67%) і самопочутті (28,33%).

Узагальнення даних щодо успішності індивідуалізації продемонструвало, що більшість розумово відсталих учнів знаходиться на низькому (58,33%), тоді як учні з нормою інтелекту – на середньому (43,33%) рівні. Співставлення даних щодо загального рівня успішності індивідуалізації та окремих її показників (самосвідомість, самооцінка) засвідчили наявність: 1) виразного позитивного кореляційного зв'язку з адекватною самооцінкою; 2) менш значущого позитивного зв'язку з самосвідомістю. Таким чином, формування кожного з них є умовою становлення іншого.

Вивчення особливостей соціалізації учнів *на стадії інтеграції* було здійснено в учнів 7-х класів за такими показниками: використання та розвиток психофізичних можливостей дитини у класній та позакласній роботі (гуртковій, заняттях за інтересами, проведенні вільного часу,

спілкуванні з друзями тощо), а також при опануванні професії за профілем професійно-трудового навчання. Розгляду підлягали умови забезпечення школою можливості реалізуватися кожній дитині, у тому числі й завдяки виконанню нею певних соціальних ролей у групі однолітків, в яку вона інтегрована. Було використано методи дослідження, задіяні на попередніх стадіях.

Результати дослідження засвідчили, що більшість учнів з вадами інтелекту (75,00%) зазнають істотних труднощів у використанні своїх якостей у вільний час, організації дозвілля, доборі певних занять відповідно до своїх бажань, можливостей та нахилів; адекватному визначенні свого місця в колективі однолітків відповідно до своїх індивідуальних особливостей. Школярі не націлені на активні, цілеспрямовані заняття з розвитку своїх здібностей, не відчують у цьому достатньої потреби і не завжди усвідомлюють пряму залежність між організацією вільного часу і необхідністю розвивати свої потенційні можливості та здібності для оволодіння певною діяльністю і майбутньою професією. У значної кількості учнів встановлено невідповідність між визначеними для них профілями професійно-трудового навчання і виявленими можливостями, що позначається на ефективності їх соціалізації на стадії інтеграції та суттєво утруднює подальше професійне самовизначення школярів.

Дослідження дало змогу встановити, що на стадії інтеграції, порівняно зі стадією індивідуалізації, в учнів певною мірою поліпшуються показники самопочуття, активності та настрою (виявлено середній рівень: самопочуття – 63,33% проти 56,67%; активності – 58,33% проти 53,33%; настрою – 68,33% проти 66,67%).

Узагальнення отриманих даних щодо успішності інтеграції за визначеними показниками свідчить, що учні з вадами інтелекту здебільшого знаходяться на середньому (41,67%) і низькому (33,33%) рівнях, тоді як учні з нормою інтелекту – на середньому (45,00%) і достатньому (25,00%). Співставлення цих даних та даних за окремими показниками успішності інтеграції показало наявність позитивного кореляційного зв'язку між ними: поліпшення одного із показників супроводжується позитивними змінами інших.

Вивчення особливостей соціалізації учнів *на стадії ранньої трудової підготовки* було здійснено в учнів 10-х класів. За предмет вивчення було обрано показники успішності професійно-трудової діяльності (правильне виконання трудових операцій, знання технології виготовлення продукції, ефективність трудової діяльності – швидкість, якість, продуктивність), а також використання індивідуальних якостей учнів під час професійно-трудової підготовки та подальшого професійного самовизначення. Були задіяні основні методи, які використовувались на попередніх стадіях соціалізації школярів.

Результати дослідження продемонстрували, що старшокласники зазнають істотних труднощів у процесі професійно-трудової підготовки і

подальшому професійному самовизначенні. На цій стадії у них виявлено недостатню соціалізованість за всіма визначеними показниками. Виконання трудових операцій здійснюється ними без знань технології виготовлення продукції, часто неусвідомлено, за інерцією або підказкою вчителя (58,33% учнів). Ефективність їх трудової діяльності є також недостатньою. Дотримання швидкісних нормативів і кількісних показників викликає значні труднощі у школярів. Вони потребують постійної дозованої індивідуальної допомоги, відсутність якої позначається як на якості виготовленої продукції, так і на швидкості здійснення трудових операцій. Більшість учнів за рівнем навчальних досягнень з трудової підготовки знаходиться на середньому (60,00%) та низькому (20,00%) рівнях. На стані професійної підготовки у спеціальній загальноосвітній школі суттєво позначаються обмежені можливості її матеріально-технічної бази та недостатня якість профорієнтаційної роботи. Встановлено, що відносно своєї майбутньої професійної діяльності зорієнтована лише половина старшокласників. Більшість з них не має намірів працювати за професією, якої навчають у школі. Виявлено, що професійно-трудове навчання зосереджується переважно на формуванні в учнів загально-трудових умінь, тоді як засвоєнню ними навичок та вмінь, що мають специфічно-технічний для професії характер, приділяється недостатня увага; незадовільним виявляється і стан проходження школярами професійно-трудової практики на виробництві. Водночас виявлено, що у позакласній роботі школи використовуються можливості розвитку в учнів професійно важливих якостей.

Результати дослідження засвідчили, що на стадії ранньої трудової підготовки самопочуття, активність і настрої дітей, порівняно з попередніми, значно поліпшуються. Узагальнення отриманих даних щодо цієї стадії свідчить, що учні з вадами інтелекту здебільшого знаходяться на середньому (51,67%) і низькому (25,00%) рівнях загальної соціалізованості, тоді як учні з нормою інтелекту – на достатньому (38,33%) і високому (31,67%). Співставлення цих даних та даних за окремими показниками виявило наявність позитивного кореляційного зв'язку між ними.

Отримані результати дослідження знайшли відображення у визначених рівнях успішності соціалізації учнів з вадами розумового розвитку на всіх її стадіях (рис. 1). Ці дані показали, що соціалізація дітей найуспішніше відбувається на стадії ранньої трудової підготовки; найбільшої уваги потребує забезпечення соціалізації на стадії індивідуалізації.

Отже, протиріччя між сучасними вимогами сьогодення і недостатністю забезпечення соціалізації учнів з вадами інтелекту визначає необхідність пошуку педагогічних засобів, спрямованих на підвищення ефективності цього процесу в умовах спеціального навчального закладу. Результати констатувального етапу дослідження

було покладено в основу розроблення психолого-педагогічного забезпечення соціалізації дітей зазначеної категорії.

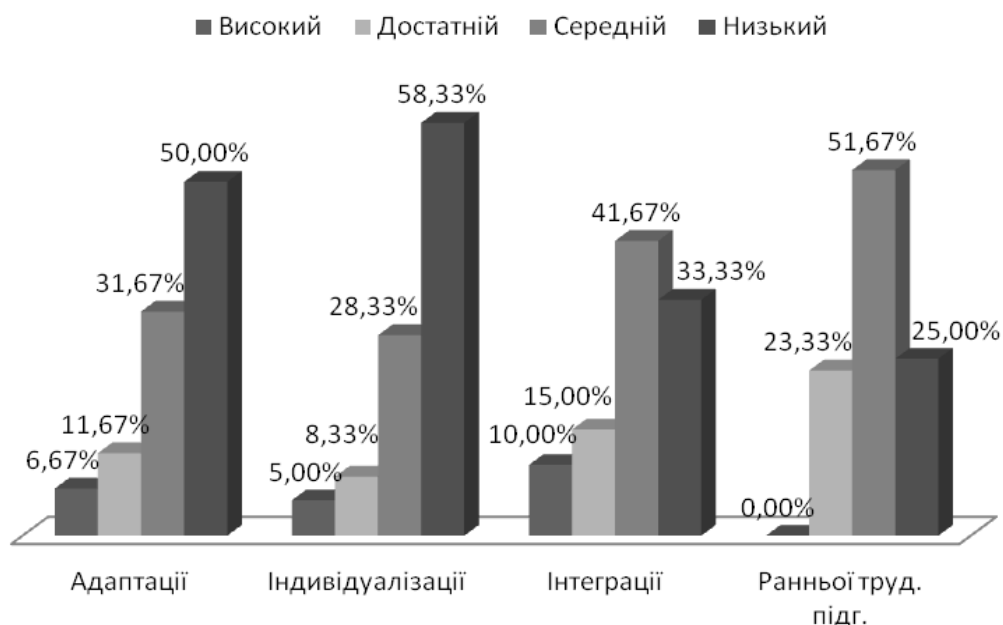

Рис. 1. Рівні успішності соціалізації учнів з інтелектуальними вадами на різних її стадіях

У четвертому розділі «Психолого-педагогічне забезпечення соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку» обґрунтовано методику формульовального етапу дослідження, висвітлено структуру та зміст експериментальної системи корекційно-виховної роботи, проаналізовано результати її впровадження у педагогічний процес спеціальної школи.

В основу розроблення методики формульовального експерименту покладено розуміння суті соціалізації, її стадій; виявлених особливостей соціалізації розумово відсталих учнів за визначеними показниками на кожній стадії і відповідно до цього, основних змістових ліній забезпечення соціалізації; добір адекватних психолого-педагогічних засобів впливу.

Враховуючи результати констатації, за основу подальшого дослідження було взято розуміння того факту, що педагогічна робота з метою підвищення ефективності соціалізації розумово відсталих учнів у спеціальній загальноосвітній школі має бути здійснена послідовно, відповідно до основних її стадій, з використанням спеціально розробленої системи корекційно-виховної роботи у позакласний час. Забезпечення соціалізації школярів передбачало поетапність такої роботи, на основі сприяння цьому процесу за показниками, визначеними за предмет корекційно-розвивального впливу (О.П. Хохліна) на кожній стадії. Модель психолого-педагогічного забезпечення соціалізації учнів у спеціальному навчальному закладі представлено на рис. 2.

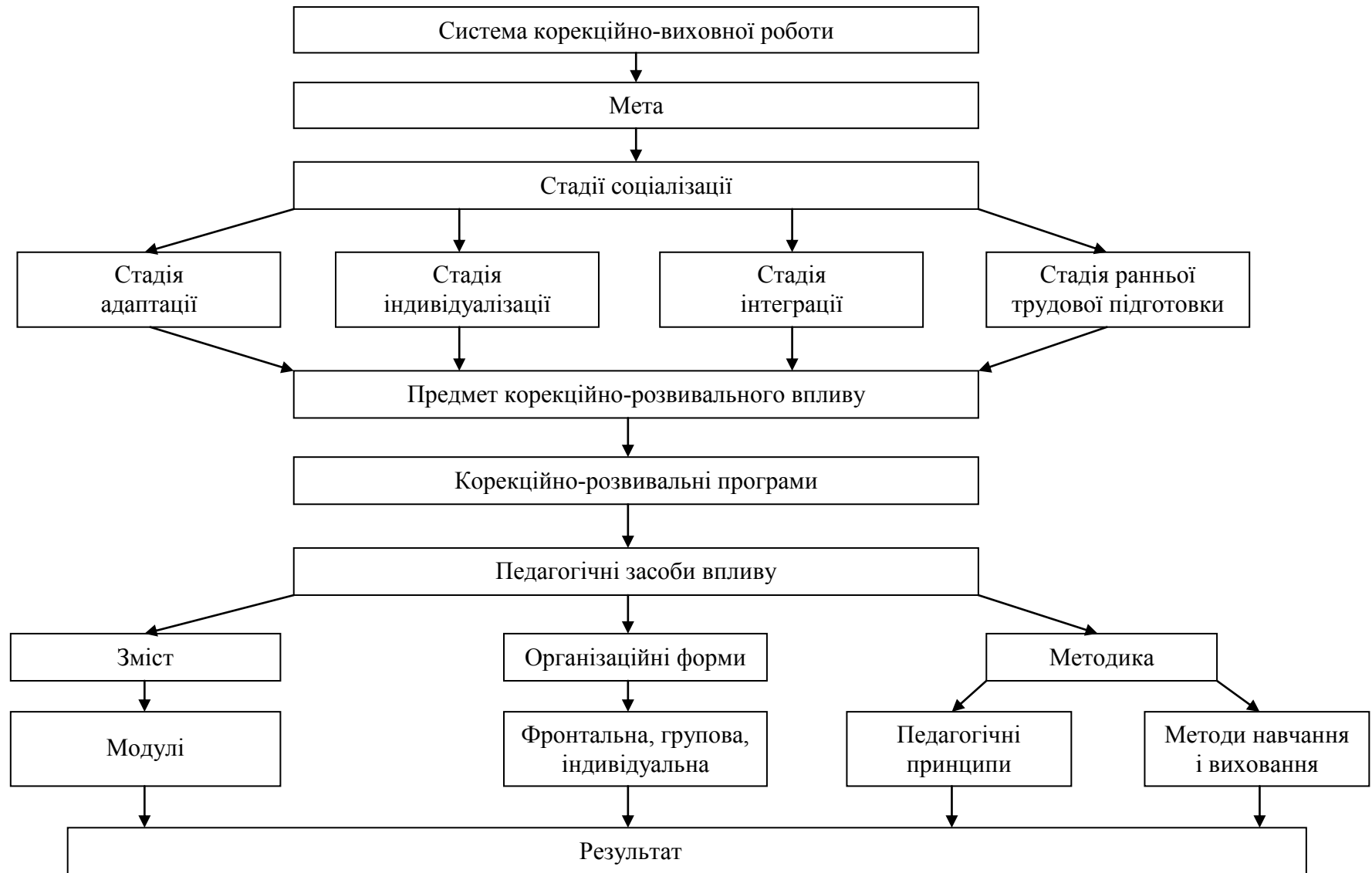

Рис. 2. Модель психолого-педагогічного забезпечення соціалізації учнів у спеціальному навчальному закладі

Нами було визначено такі складові педагогічного впливу:

- *на стадії адаптації* – формування в учнів знань про соціальні норми і цінності, правила поведінки і спілкування, а також навичок і вмінь соціальної поведінки; послаблення або усунення тривожності та агресивності;

- *на стадії індивідуалізації* – формування в учнів самосвідомості та адекватної самооцінки, усвідомлення підлітками своїх якостей, можливостей та їх розвиток; добір профілів професійно-трудового навчання, відповідно до індивідуально-психологічних особливостей і психофізичних можливостей розвитку дітей;

- *на стадії інтеграції* – використання та розвиток виявлених особливостей та можливостей дитини у позакласній роботі; добір та сприяння виконанню учнями різноманітних соціальних ролей з урахуванням їх особливостей, формування соціально-психологічних якостей, необхідних для функціонування у соціальній групі;

- *на стадії ранньої трудової підготовки* – орієнтування дитини щодо майбутньої професії (професії, яку опановують у школі); підвищення ефективності професійно-трудової діяльності учнів на основі врахування і розвитку їх можливостей та професійно важливих якостей.

Система експериментальної педагогічної роботи, відповідно до суті кожної стадії соціалізації, була представлена спеціально розробленими корекційно-розвивальними програмами, які передбачали використання доцільно дібраних педагогічних засобів – методики, змісту, організаційних форм. Експериментальну роботу було здійснено з урахуванням основних педагогічних принципів навчання і виховання, базовими серед яких є: корекційно-розвивальної спрямованості, систематичності та послідовності, доступності, індивідуального і диференційованого підходу; гуманізації, природовідповідності, опори на позитивне, цілісності виховного процесу, виховання в діяльності та спілкуванні, виховання в колективі та через колектив.

З метою педагогічного впливу було використано більшість методів виховання: організації діяльності, спілкування, досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, суспільна думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій); стимулювання і мотивації діяльності (змагання, заохочення, покарання); формування свідомості (бесіда, лекція, диспут, приклад); контролю, самоконтролю і самооцінки діяльності та поведінки (педагогічне спостереження, бесіда, опитування).

Змістовий компонент педагогічної роботи представлено за допомогою модулів, які було обумовлено напрямками роботи на кожній стадії соціалізації, відповідно до предмета корекційно-розвивального впливу, мети та завдань. Таким чином, на стадії адаптації було представлено 5 модулів: «Я і школа», «Правила поведінки», «Правила успішного спілкування», «Як побороти тривожність», «Попередження

конфліктів (як позбутися агресивності)»; на стадії індивідуалізації – 3 модулі: «Який я є», «Мої сильні або слабкі сторони», «Професії, яких навчають у школі»; на стадії інтеграції – 2 модулі: «Як зробити для себе вільний час цікавим і корисним», «Опановуємо соціальні ролі»; на стадії ранньої трудової підготовки – 3 модулі: «Світ професій: профорієнтаційна робота»; «Як правильно визначити професію», «Мої перші професійні досягнення».

Здійснення цілеспрямованого педагогічного впливу на учнів було передбачено на спеціальних заняттях переважно у фронтальній та груповій формі. Значну увагу було приділено індивідуальній роботі з учнями.

Забезпечення соціалізації на кожній з її стадій було реалізовано у таких організаційних формах:

- на стадії *адаптації* – виховні години, лекції, диспути, спеціальні заняття, домашні завдання, соціально-рольові ігри, конкурси;

- на стадії *індивідуалізації* – виховні години, лекції, диспути, дискусії, рольові ігри, спеціальні заняття, виставки, екскурсії;

- на стадії *інтеграції* – виховні години, лекції, гурткова робота, конкурси, виставки виробів учнів, заняття за інтересами, відвідування різних позашкільних закладів, сюжетно-рольові ігри, виконання певних доручень;

- на стадії *ранньої трудової підготовки* – диспути, дискусії, лекції, екскурсії на виробництво, зустрічі з представниками робітничих професій, перегляд фрагментів кінофільмів, тематичні вечори, свята, опрацювання художньої літератури, суспільно-корисна праця, робота гуртків, суспільно-корисні акції, професійно-ділові ігри, конкурси, виставки виробів учнів, випуск стінгазет.

Формувальний експеримент тривав у процесі позакласної виховної роботи у спеціальних загальноосвітніх школах Донецької області. В експерименті брали участь 240 учнів з інтелектуальними вадами. Цілеспрямовану роботу було здійснено з учнями експериментальної групи в кількості 120 осіб.

Результати впровадження розробленої системи корекційно-виховної роботи показали значне підвищення в учнів експериментальної групи як загального рівня успішності соціалізації, так і соціалізованості за окремими показниками на кожній стадії. Так, на стадії *адаптації* в експериментальній групі спостерігалось зменшення кількості неадаптованих учнів за рахунок позитивних змін даних адаптованості. Насамперед це стосується знань про соціальні норми, зразки поведінки і спілкування, їх дотримування у процесі розширення і поглиблення соціального досвіду дітей; виявлено зниження рівнів тривожності та агресивності. У зв'язку з цим на стадії *адаптації* кількість учнів з високим рівнем успішності соціалізації зросла (з 6,67% до 20,00%), а кількість учнів з низьким рівнем виявила тенденцію до значного зменшення (з 50,00% до 16,67%). Значущість отриманих відмінностей

показника підтверджується застосуванням χ^2 -критерію Пірсона на рівні достовірності $p < 0,01$ ($\chi^2_{\text{емп.}} = 31,11$; $\chi^2_{\text{кр.}} = 11,34$; $\chi^2_{\text{емп.}} > \chi^2_{\text{кр.}}$; $k=3$).

На стадії індивідуалізації в експериментальній групі виявлено суттєве покращення даних за показником усвідомлення дитиною себе – уявлення про себе стало більш адекватним, диференційованим і повним; ставлення до своїх особистісних якостей, результатів діяльності та поведінки набуло певної критичності. Виявлено суттєві зміни у самооцінці: її адекватність в учнів підвищилася на 33,33%. На цій стадії кількість дітей з високим рівнем успішності соціалізації зросла майже вдвічі (з 6,67% до 13,33%) на фоні зменшення кількості учнів з низьким рівнем (з 60,00% до 23,33%). Позитивні зміни даних підтверджуються застосуванням χ^2 -критерію Пірсона на рівні $p < 0,05$ ($\chi^2_{\text{емп.}} = 10,99$; $\chi^2_{\text{кр.}} = 7,84$; $\chi^2_{\text{емп.}} > \chi^2_{\text{кр.}}$; $k=3$).

Отримані результати *на стадії інтеграції* засвідчили, що експериментальне забезпечення навчально-виховного процесу у спеціальній школі сприяє розвитку і реалізації індивідуальних особливостей і можливостей дітей, їх входженню в колектив однолітків. Характерним для учнів стало усвідомлення значущості корисної організації вільного часу, зацікавленість та позитивне ставлення до результатів своєї діяльності, адекватне використання власних психологічних особливостей у життєдіяльності, у тому числі у процесі професійно-трудового навчання та при виконанні соціальних ролей. У зв'язку з цим позитивна динаміка даних за визначеними показниками вплинула і на загальний рівень соціалізованості учнів: високий рівень виявлено у 20,00% (проти 6,67%) при зменшенні кількості учнів з низьким рівнем (з 36,67% до 10,00%). В експериментальній групі зафіксовані суттєві позитивні зміни даних на рівні $p < 0,01$ ($\chi^2_{\text{емп.}} = 15,69$; $\chi^2_{\text{кр.}} = 11,34$; $\chi^2_{\text{емп.}} > \chi^2_{\text{кр.}}$; $k=3$).

На стадії ранньої трудової підготовки в експериментальній групі виявлено покращення успішності соціалізації за всіма визначеними показниками. Школярі стали більш обґрунтовано підходити до професійної самореалізації, враховуючи не тільки вимоги, які було висунуто до них професією, а й свої можливості. Учні почали проявляти вищий ступінь зацікавленості до професій, яких навчають у школі. Вони мали змогу переконатися у суспільній значущості та корисності останніх, набули певних професійних якостей, стали обізнаними щодо можливостей, яких надає спеціальність. Відповідно до цього, спостерігалася збільшення кількості дітей, які мають намір працювати за профілем професійно-трудового навчання у школі (з 53,33% до 73,33%). В учнів виявилася значне підвищення даних ефективності їх трудової діяльності. Вони набули певного досвіду, працюючи у шкільних майстернях, відвідуючи гуртки професійного спрямування, беручи участь у суспільно-корисних акціях; зрозуміли необхідність подальшого професійного зростання. У зв'язку з цим змінилися й показники

загального рівня успішності соціалізації учнів: у значній кількості з них було виявлено достатній рівень (43,33% проти 23,33%) та суттєве покращення показників низького рівня (з 26,67% до 6,67%). З'явилися й показники соціалізованості високого рівня (16,67%), яких не було раніше. В експериментальній групі було зафіксовано суттєві позитивні зміни даних на рівні $p < 0,01$ ($\chi^2_{\text{емп.}} = 36,31$; $\chi^2_{\text{кр.}} = 11,34$; $\chi^2_{\text{емп.}} > \chi^2_{\text{кр.}}$; $k=3$).

У таблиці 2 наведено результати визначення загального рівня успішності соціалізації учнів експериментальної групи на кожній стадії до і після проведення формувального експерименту.

Таблиця 2

**Результати визначення загального рівня успішності соціалізації
учнів експериментальної групи на різних стадіях
(у % від загальної кількості)**

Рівень	Стадії соціалізації							
	адаптації		індивідуалізації		інтеграції		ранньої трудової підготовки	
	до експ.	після експ.	до експ.	після експ.	до експ.	після експ.	до експ.	після експ.
Високий	6,67	20,00	6,67	13,33	6,67	20,00	-	16,67
Достатній	13,33	40,00	6,67	16,67	16,67	26,67	23,33	43,33
Середній	30,00	23,33	26,67	46,67	40,00	43,33	50,00	33,33
Низький	50,00	16,67	60,00	23,33	36,67	10,00	26,67	6,67

Аналіз результатів цілеспрямованого педагогічного впливу показав суттєве підвищення в учнів експериментальної групи загального рівня успішності соціалізації та її рівня за окремими показниками на кожній стадії. Натомість в учнів контрольної групи не виявлено їх позитивної динаміки. Це доводить ефективність розробленої нами корекційно-розвивальної системи психолого-педагогічного забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку.

У п'ятому розділі **«Напрями оптимізації соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку»** представлено адресовані педагогам спеціальних загальноосвітніх шкіл шляхи підвищення ефективності соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку на стадіях адаптації, індивідуалізації, інтеграції та ранньої трудової підготовки.

На підставі аналізу результатів дослідження було визнано, що за головну педагогічну ідею в спеціальному навчальному закладі має прислужитися створення єдиної системи виховних впливів на дітей з метою їх соціалізації. Уможливлення цього процесу відбувається через усвідомлення того факту, що навчання, виховання і корекційний розвиток учнів складають єдиний педагогічний процес, здійснення котрого відбувається за участі всього педагогічного колективу, який розуміється на важливості дотримання вимог до суті та використання

складових зазначеного процесу, що спрямований на підвищення ефективності соціалізації школярів.

Забезпечуючи соціалізацію учнів з інтелектуальними порушеннями, педагоги мають дотримуватися найважливіших положень психолого-педагогічної науки про те, що дитина – особистість, становлення якої відбувається шляхом культурного зростання в процесі соціалізації на основі розвитку її потенційних можливостей; ефективність соціалізації визначається спроможністю дитини до подальшої самореалізації та саморозвитку; дитина – особистість, яка здатна до самостійної життєдіяльності.

Основні напрями оптимізації соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку пов'язано з послідовним здійсненням з ними педагогічної роботи відповідно до змісту її стадій та передбачених ефектів: підвищення ефективності процесу адаптації; посилення процесу індивідуалізації; сприяння інтеграції; удосконалення соціалізації у процесі професійної підготовки.

З метою підвищення адаптованості дітей зазначеної категорії має відбуватися створення адаптаційного середовища у спеціальному навчальному закладі, яке забезпечує організацію функціонування сфери спільної діяльності учнів, їхніх батьків та педагогів, уможлиблюючи створення між ними та освітніми системами дієвих зв'язків і відносин, що забезпечують реалізацію особистих і соціальних цілей, розвиток комунікативних навичок дитини.

Такий підхід вимагає надання пріоритетності завданням, які мають бути забезпечені педагогами та супроводжують процес адаптації школярів:

- полегшити процес адаптації, зробивши його за можливістю безболісним для учня, його батьків та вчителя;
- створити доброзичливу атмосферу, спрямовану на успішну реалізацію відносин: вчитель – учень, вчитель – батьки, учень – учень;
- навчити школяра розуміти і брати на себе відповідальність за успішність навчання;
- здійснювати корекційно-розвивальну роботу, запроваджувати індивідуально-диференційований підхід до дитини, керуючись її інтересами.

З метою посилення процесу індивідуалізації перед педагогами постають завдання, які доцільно спрямовувати передусім на підвищення самооцінки учнів: оцінювати не особистість школяра, а його поведінку, вчинки (те, що підлягає вдосконаленню); ставитися з повагою до кожної дитини, сприймати її такою, якою вона є; пред'являти адекватні, посилені вимоги до учнів; створювати ситуацію успіху під час їх діяльності; підтримувати самостійність і власні уміння кожного учня, як важливі складові підвищення самооцінки.

Сприяння інтеграції передбачає забезпечення розвитку дитини та опанування певних видів діяльності, враховуючи її індивідуальні

властивості. Важливим є усвідомлення педагогами того факту, що інтеграція – це шлях дитини в реальне життя, що передбачає функціонування у звичайно організованому середовищі. Водночас необхідною запорукою успіху є уникнення міркувань, які призводять до розуміння інтеграції як включення розумово відсталої дитини до певної групи однолітків, яка не має духовної готовності до її адекватного прийняття. Інтегративність безпосередньо пов'язана з визначенням шляхів і можливостей реалізації кожного учня в цій групі та передбачає взаємне пристосування дитини і групи. Таким чином, завдання педагогів полягає у тому, щоб допомогти кожній дитині знайти своє місце згідно зі своїми індивідуальними особливостями в групі свого перебування. Наведене аргументує необхідність надання повноцінної допомоги у контексті комплексної психолого-педагогічної роботи, що спрямовано на створення такого середовища життя й активності, яке найкращим чином сприятиме повнішому використанню дитиною власних здібностей, нахилів і можливостей у соціумі.

Удосконалення соціалізації у процесі професійної підготовки передбачає всебічне вивчення учня, визначення його властивостей, які мають відповідати вимогам певної професії. Встановлення цієї відповідності здійснюється лише за умови систематичного і довготривалого вивчення кожного школяра з метою його професійного орієнтування. Педагоги потребують специфічних знань про загальні основи профорієнтаційної роботи у спеціальному навчальному закладі, що передбачає володіння діагностичними методами визначення особливостей дитини, розуміння вікових етапів її розвитку. У процесі визначення доречної учневі професії має відбуватися врахування усіх підструктур особистості: її спрямованість, здібності, характер, темперамент. Лише на основі нахилів учня, здібностей, позитивних якостей характеру вчитель може робити висновки щодо адекватності професійного визначення школярем.

Забезпечення соціалізації школярів з порушеннями інтелекту у процесі професійної підготовки у спеціальному навчальному закладі має бути зосередженим на розв'язанні таких ключових питань:

- необхідності розширення переліку спеціальностей, опанування яких здійснюється у школі, з урахуванням сучасних соціально-економічних змін у суспільстві;
- потребі в ознайомленні учнів з професіями, які їм доступні, визначенні їх відповідно до своїх індивідуальних особливостей і можливостей;
- здійсненні професійного орієнтування школярів щодо професій з урахуванням їх змісту, видів праці, основних дій та вимог, які пред'являються до кожної з них;
- підвищенні рівня професійно-трудової підготовки у спеціальному навчальному закладі (необхідним є наявність сучасних майстерень, сировини для роботи, а також наближення навчальних занять до умов

виробничої діяльності); рівня успішності професійної діяльності школярів (спрямування їх на суспільно-корисну працю, виготовлення соціально значущої продукції).

До загальних умов оптимізації соціалізації учнів у процесі корекційної роботи було віднесено такі:

- створення в спеціальному навчальному закладі умов для соціального зростання дитини, її розвитку у процесі соціалізації відповідно до науково обґрунтованих підходів до педагогічного впливу на дітей із зазначеною метою;

- розгляд соціалізації учнів як найважливішого завдання спеціальної школи, провідного напрямку корекційно-виховної роботи, яка здійснюється в умовах спеціальної організації педагогічного процесу – його змісту, методики, організаційних форм;

- етапність, послідовність, безперервність, систематичність та комплексність забезпечення соціалізації учнів;

- забезпечення соціалізації у контексті формування особистості дитини на основі виявлення і розвитку її можливостей (задатків, нахилів, здібностей), індивідуально-психологічних особливостей (насамперед позитивних якостей);

- удосконалення організації професійно-трудової підготовки учнів на основі підвищення ефективності профорієнтаційної роботи у школі та проходження професійно-трудової практики на виробництві;

- залучення батьків до узгоджених з педагогами дій щодо цілеспрямованої соціалізації своїх дітей.

Отже, основою реалізації цих важливих положень є спеціальна організація педагогічного процесу, спрямованого на підвищення успішності соціалізації дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної загальноосвітньої школи.

ВИСНОВКИ

Дослідження психолого-педагогічного забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку дає змогу зробити такі висновки:

1. На основі теоретичного аналізу літературних джерел встановлено, що, незважаючи на актуальність проблеми соціалізації дітей з порушеннями розумового розвитку і значну кількість присвячених їй досліджень, вона ще й досі залишається недостатньо розробленою як у теоретичному, так і практичному плані.

Визначено, що у сучасній психолого-педагогічній науці поняття «соціалізація» розглянуто як процес формування особистості у певних соціальних умовах; накопичення індивідом соціального досвіду, перетворюючи його на власні цінності та орієнтації шляхом селективного засвоєння прийнятих суспільством еталонних моделей поведінки. Функціонування системи усвідомлених та неусвідомлених механізмів визнано умовою перебігу соціалізації. Провідну роль у її

здійсненні відведено педагогічному процесу школи як найважливішому інституту соціально-культурного зростання дитини за умови урахування її індивідуально-особистісних властивостей, що, своєю чергою, потребує системного психолого-педагогічного забезпечення. Особливої актуальності означена проблема набуває у контексті організації навчально-виховного процесу дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, що обумовлено складністю їхнього дизонтогенезу. Втім, аналіз результатів теоретичних та практичних досліджень свідчить про відсутність організації цілеспрямованих розвідок у напрямі розв'язання зазначеної проблеми з позицій системного підходу в названій категорії дітей.

2. Визначено концептуальні засади дослідження проблеми соціалізації дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, які ґрунтуються на положеннях особистісно орієнтованого, компетентнісного, системного та діяльнісного підходів. Соціалізацію розглянуто як необхідну умову особистісного становлення дитини та її підготовки до самостійної життєдіяльності у соціумі. Встановлено, що загальна основа цього процесу полягає у максимально можливому соціальному зростанні учня в умовах виконання та засвоєння свідомої цілеспрямованої діяльності, спілкування та розвитку його самосвідомості. Досягнення ефективності соціалізації дитини у спеціальній загальноосвітній школі відбувається шляхом застосування спеціально організованого педагогічного процесу – системи взаємопов'язаних його ланок, що відповідають меті та предмету цілеспрямованого впливу.

3. Розроблено модель психолого-педагогічного забезпечення соціалізації учнів в умовах спеціальної загальноосвітньої школи, яка передбачає перебіг послідовного процесу засвоєння досвіду та формування особистості на кожній стадії соціалізації (адаптації, індивідуалізації, інтеграції, ранньої трудової підготовки) – набуття нею соціальних якостей і розвитку позитивних індивідуальних можливостей.

Встановлено, що ефективність та повнота соціалізації дітей залежить від урахування психологічних та педагогічних основ її забезпечення: змісту стадій, показників розвитку та очікуваних ефектів на кожній з них; особливостей розвитку дітей, предмета впливу; добору адекватних зазначеному процесові педагогічних засобів – змісту, методики, організаційних форм.

4. Визначено власне педагогічні та розвивальні ефекти, які взято за основні показники соціалізованості школяра на всіх стадіях з урахуванням особливостей та можливостей його розвитку на різних вікових етапах: успішність навчання та поведінки; самопочуття, активність, настрій; тривожність та агресивність; соціально-психологічна адаптованість (стадія адаптації); сформованість самосвідомості та адекватність самооцінки, усвідомлення психофізіологічних особливостей, своїх можливостей, позитивних

якостей (стадія індивідуалізації); використання та розвиток психофізіологічних особливостей та можливостей у класній та позакласній роботі, при опануванні професії, у взаємостосунках з однолітками (стадія інтеграції); успішність професійно-трудового навчання та виконання діяльності, використання якостей школяра в процесі професійно-трудового навчання та професійного становлення (стадія ранньої трудової підготовки).

5. Емпіричне вивчення соціалізації учнів з порушеннями інтелектуального розвитку дало змогу визначити її особливості на всіх стадіях. Виявлено, що вони характеризуються недостатнім як загальним рівнем адаптованості, так і рівнем адаптованості за окремими показниками. При цьому найвищі кількісні значення характеризують самопочуття, активність, настрій; найнижчі – успішність навчання і поведінки, наявність тривожності та агресивності.

Результати дослідження індивідуалізації свідчать про її недостатній рівень сформованості за всіма показниками; найбільш потерпає самоусвідомлення, визнання і адекватне оцінювання своїх особливостей та можливостей.

Стадія інтеграції характеризується низькою адекватністю використання своїх особливостей у позакласний час, у процесі організації дозвілля, опанування професії за визначеним профілем професійно-трудового навчання. Водночас встановлено вищий ступінь успішності рольової поведінки.

На стадії ранньої трудової підготовки найвищих кількісних значень набули результати щодо використання індивідуальних особливостей учнів у позакласній роботі з професійно-трудової підготовки; найнижчих – щодо успішності їх професійно-трудової діяльності, усвідомлення своєї професійної гідності, відповідності своїх індивідуальних особливостей і можливостей вимогам та змісту визначеної професії.

Узагальнення отриманих даних дало змогу встановити, що соціалізація учнів найбільш успішно відбувається на стадії ранньої трудової підготовки, найменш успішно – на стадії індивідуалізації.

6. Визначено, що предметом корекційно-розвивального впливу з метою ефективної соціалізації розумово відсталих учнів на стадії адаптації є формування соціальних норм і цінностей, правил поведінки і спілкування; зниження тривожності (особистісної, ситуативної, шкільної) й агресивності; на стадії індивідуалізації – формування у дитини самосвідомості, адекватної самооцінки, сприяння усвідомленню нею своїх психофізичних можливостей та їх розвиток; добір відповідного профілю професійно-трудового навчання; на стадії інтеграції – використання та розвиток психофізичних можливостей та індивідуально-психологічних особливостей дитини у позакласній роботі (у вільний час, при організації дозвілля, під час відвідування гуртків); формування рольової поведінки відповідно до можливостей учнів;

формування соціально-психологічних якостей, що є необхідними для адекватного прийняття дитини групою однолітків та спілкування; на стадії ранньої трудової підготовки – орієнтування дитини щодо майбутньої професії (якої навчають у школі); підвищення ефективності професійно-трудової діяльності учнів на основі врахування і розвитку їх можливостей та професійно важливих якостей.

7. Теоретично обґрунтовано, розроблено та експериментально апробовано систему корекційно-виховної роботи, яка охоплює всі сфери соціалізації дитини з вадами інтелектуального розвитку: діяльність, спілкування, самосвідомість. Таку системність соціалізації у навчальному закладі видається можливим забезпечити через впровадження науково обґрунтованої підсистеми цілеспрямованої педагогічної роботи – корекційно-розвивальних програм – на кожній її стадії засобами змісту, методики та організаційних форм, що визначено відповідно до предмета корекційно-розвивального впливу, мети, очікуваних результатів, а також особливостей досвіду та розвитку дітей. Змістовий компонент соціалізації представлено за допомогою відповідних модулів, які мають власну мету і завдання. Здійснення корекційно-розвивального впливу передбачає організацію різноманітних виховних заходів у контексті позакласної роботи з опорою на педагогічні принципи і використання методів виховання. Доведено необхідність поетапної реалізації системи педагогічної роботи – від молодшого шкільного до підліткового і старшого шкільного віку; основною ознакою системи визначено її наступність, яку забезпечено через наскрізний зв'язок між стадіями соціалізації, що склало основу розроблення корекційно-розвиткових програм, які впроваджено в практику роботи спеціальних навчальних закладів.

8. Експериментально доведено ефективність використання розробленої системи корекційно-розвивальної роботи, що має на меті оптимізацію соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку. Аналіз результатів формувального експерименту підтвердив значне підвищення в учнів експериментальної групи рівня успішності соціалізації; натомість в учнів контрольної групи не виявлено його позитивної динаміки. В умовах спеціально організованого педагогічного впливу відбувається становлення певних особистісних надбань та властивостей, що відповідають кожній стадії соціалізації.

На підставі порівняльного аналізу отриманих результатів доведено універсальність розробленої системи психолого-педагогічного забезпечення соціалізації для різних категорій дітей (у тому числі й з нормою інтелекту); основні положення дослідження мають не лише спеціальне, а й загально педагогічне значення і можуть бути використані у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі й в класах з інклюзивною формою навчання.

Теоретично обґрунтовані та експериментально перевірені положення дисертаційного дослідження було покладено в основу

навчальних програм, змісту дисциплін психолого-педагогічного циклу на факультетах корекційної педагогіки та психології, склали підґрунтя науково-методичних та навчально-методичних посібників для студентів цих факультетів та практичних працівників спеціальних навчальних закладів.

9. Встановлено, що загальними умовами оптимізації соціалізації розумово відсталих учнів у процесі здійснення корекційної роботи у спеціальній загальноосвітній школі є:

- спрямованість на соціальне становлення дитини, її розвиток;
- розгляд соціалізації як найважливішого завдання спеціальної школи, провідного напрямку корекційно-виховної роботи, ефективність якої передбачає цілеспрямовану організацію педагогічного процесу;
- етапність, послідовність, безперервність, систематичність та комплексність забезпечення соціалізації учнів;
- розгляд соціалізації в контексті формування особистості дитини на основі виявлення і розвитку її можливостей (задатків, нахилів, здібностей), індивідуально-психологічних особливостей (насамперед позитивних якостей);
- удосконалення організації професійно-трудової підготовки учнів на основі підвищення ефективності профорієнтаційної роботи у школі та проходження професійно-трудової практики на виробництві;
- залучення батьків до узгоджених з педагогами дій щодо цілеспрямованої соціалізації дітей.

Експериментально підтверджено, що оптимізацію соціалізації учнів з вадами інтелекту доцільно здійснювати за такими напрямками:

- 1) підвищення ефективності процесу адаптації учнів;
- 2) посилення процесу індивідуалізації учнів;
- 3) сприяння інтеграції учнів;
- 4) удосконалення соціалізації учнів у процесі професійної підготовки.

Проведене дослідження не претендує на повне висвітлення проблеми соціалізації. Воно може слугувати основою для подальшого вивчення проблеми, що припускає удосконалення запропонованої системи роботи на підставі більш глибокого і багатофакторного розгляду її компонентів. Перспективи наступних досліджень полягають у вивченні питань подальшої соціалізації випускників з вадами інтелектуального розвитку після закінчення ними спеціального навчального закладу, розробленні нових концептуальних положень щодо оптимізації підготовки осіб цієї категорії до самостійного життя у сучасному суспільстві з урахуванням перспектив соціально-економічного розвитку країни.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ РОБІТ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Тат'янчикова І. В. Формування в учнів з інтелектуальними вадами життєвих компетентностей в процесі їхньої соціалізації : моногр. / І. В. Тат'янчикова. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. – 211 с.

2. Тат'янчикова І. В. Соціалізація дітей з порушеннями інтелектуального розвитку : моногр. / І. В. Тат'янчикова. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. – 381 с.

Науково-методичні та навчально-методичні посібники

3. Тат'янчикова І. В. Формування в учнів з інтелектуальними вадами життєвих компетентностей в процесі їхньої соціалізації : наук.-метод. посібник / І. В. Тат'янчикова. – Слов'янськ : Видавець Маторін Б. І., 2011. – 135 с.

4. Тат'янчикова І. В. Психолого-педагогічне вивчення соціалізації дітей з інтелектуальними вадами в межах спеціального навчального закладу : наук.-метод. посіб. / І. В. Тат'янчикова. – Слов'янськ : Видавець Маторін Б. І., 2011. – 220 с.

5. Тат'янчикова І. В. Методичні основи забезпечення соціалізації учнів спеціальної школи : курс лекцій з навч. дисципліни [для студ. дефектологічних ф-тів пед. ун-тів] / І. В. Тат'янчикова. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2013. – 204 с.

6. Тат'янчикова І. В. Корекційно-розвивальна програма забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку в спеціальному навчальному закладі : метод. рек. практик. працівникам спец. загальноосвіт. шк. / І. В. Тат'янчикова. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. – 163 с.

Навчальні програми та навчально-методичні розробки

7. Тат'янчикова І. В. Навчальний курс «Методичні основи забезпечення соціалізації учнів спеціальної школи» : програма педагогічних університетів (за вимогами кредитно-модульної системи) для спец. 7.010106 «Дефектологія» / І. В. Тат'янчикова. – Слов'янськ, 2011. – 10 с.

8. Тат'янчикова І. В. Методичні основи забезпечення соціалізації учнів спеціальної школи : навч.-метод. комплекс навч. дисципліни (підготовки – спеціалісти, напряму 01.01. Педагогічна освіта, спец. 7.010106 «Дефектологія») / І. В. Тат'янчикова. – Слов'янськ : Видавець Маторін Б. І., 2011. – 66 с.

Статті у наукових фахових виданнях

9. Тат'янчикова І. В. Педагогічне забезпечення формування життєвих планів в учнів старших класів допоміжної школи в процесі їхньої соціальної адаптації та реабілітації / І. В. Тат'янчикова // Гуманізація навчально-виховного процесу : наук.-метод. зб. – Слов'янськ : СДПУ, 2006. – Вип. XXXIII. – С. 213–220.

10. Тат'янчикова І. В. Розв'язання арифметичних задач практичного змісту на уроках математики у старших класах допоміжної школи як основа підготовки учнів до самостійного життя / І. В. Тат'янчикова // Теорія і практика олігофренопедагогіки / за ред. В. В. Золотоверх. – К. : Наук. світ, 2007. – Вип. 2. – С. 163–168.
11. Тат'янчикова І. В. Шляхи формування життєвих компетентностей в процесі соціально-трудової адаптації і реабілітації учнів з вадами розумового розвитку / І. В. Тат'янчикова // Збірник наукових праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Сер. Соціально-педагогічна / за ред. : О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. XII. – С. 258–260.
12. Тат'янчикова І. В. Розв'язання арифметичних задач практичного змісту на уроках математики у старших класах допоміжної школи як один із засобів соціальної адаптації учнів / І. В. Тат'янчикова // Гуманізація навчально-виховного процесу : наук.-метод. зб. / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2009. – Вип. XLVIII. – С. 193–198.
13. Тат'янчикова І. В. Соціальна значущість уроків математики з елементами економіки в допоміжній школі / І. В. Тат'янчикова // Теорія і практика олігофренопедагогіки та спеціальної психології : зб. наук. праць / за ред. Н. О. Макаруч. – К. : Освіта України, 2009. – Вип. 4. – С. 120–129.
14. Тат'янчикова І. В. Проблема соціалізації учнів з вадами зору в процесі формування в них життєвих компетентностей / І. В. Тат'янчикова // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови : наук.-метод. зб. – К., 2010. – Вип. 1. – С. 284–291.
15. Тат'янчикова І. В. Теоретичні засади забезпечення соціалізації учнів допоміжної школи / І. В. Тат'янчикова // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Вип. LV, ч. III. – С. 292–302.
16. Тат'янчикова І. В. До питання соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку / І. В. Тат'янчикова // Збірник наукових праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Сер. Соціально-педагогічна / за ред. : О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. XV. – С. 328–331.
17. Тат'янчикова І. В. Концептуальні основи розв'язання проблеми соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку / І. В. Тат'янчикова // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Педагогічні науки. – Луганськ, 2011. – Ч. III. – С. 160–166.
18. Тат'янчикова І. В. Проблема соціалізації учнів з вадами розумового розвитку в контексті сучасних соціально-економічних змін у суспільстві / І. В. Тат'янчикова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – К. : НПУ, 2011. – № 17. – С. 239–242.

19. Татъянчикова І. В. Соціалізація дітей з порушеннями психофізичного розвитку / І. В. Татъянчикова // Актуальні питання корекційної освіти : зб. наук. праць. Сер. Педагогічні науки / за ред. : В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2011. – Вип. II. – С. 241–249.

20. Татъянчикова І. В. Психолого-педагогічне вивчення особливостей соціалізації учнів з інтелектуальними вадами в умовах спеціального навчального закладу / І. В. Татъянчикова // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. Педагогічні науки. – Луганськ, 2011. – № 23. – С. 108–113.

21. Татъянчикова І. В. Психолого-педагогічне діагностування дітей з вадами інтелектуального розвитку на стадіях соціалізації в умовах спеціального навчального закладу / І. В. Татъянчикова // Збірник наукових праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Сер. Соціально-педагогічна / за ред. : О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2011. – Вип. XVII, ч. 2. – С. 219–228.

22. Татъянчикова І. В. Вивчення особливостей соціалізації учнів з обмеженими інтелектуальними можливостями на стадії адаптації / І. В. Татъянчикова // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова : зб. наук. праць. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – К. : НПУ, 2011. – № 19. – С. 168–172.

23. Татъянчикова І. В. Вивчення особливостей соціалізації учнів з обмеженими інтелектуальними можливостями на стадії індивідуалізації / І. В. Татъянчикова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – К. : НПУ, 2012. – № 21. – С. 262–266.

24. Татъянчикова І. В. Основні чинники соціалізації дитини з інтелектуальними вадами / І. В. Татъянчикова // Збірник наукових праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Сер. Соціально-педагогічна / за ред. : О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. – Вип. XIX, ч. 2. – С. 196–204.

25. Татъянчикова І. В. Соціалізація дітей з інтелектуальними вадами як педагогічна проблема / І. В. Татъянчикова // Актуальні питання корекційної освіти : зб. наук. праць. Сер. Педагогічні науки / за ред. : В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2012. – Вип. III. – С. 227–236.

26. Татъянчикова І. В. Соціалізація як передумова розвитку особистості дитини з особливими потребами / І. В. Татъянчикова // Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. ст. Сер. Педагогіка і психологія. – Ялта : РВВ КГУ, 2012. – Вип. 35, ч. 1. – С. 146–151.

27. Татъянчикова І. В. Особливості соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку на етапі адаптації в спеціальному навчальному закладі / І. В. Татъянчикова // Збірник наукових праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Сер. Соціально-

педагогічна / за ред. : О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. – Вип. XXI, ч. 2. – С. 233–241.

28. Тат'янчикова І. В. Особливості соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку на етапі індивідуалізації в спеціальному навчальному закладі / І. В. Тат'янчикова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – К. : НПУ, 2013. – № 23. – С. 406–410.

29. Тат'янчикова І. В. Особливості соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку на етапі інтеграції в спеціальному навчальному закладі / І. В. Тат'янчикова // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : ДДПУ, 2013. – Вип. LXII, ч. II. – С. 187–196.

30. Тат'янчикова І. В. Стан теорії та практики по забезпеченню соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку / І. В. Тат'янчикова // Вісн. Донбас. держ. пед. ун-ту : зб. наук. праць. Сер. Корекційна педагогіка і психологія / за заг. ред. І. В. Дмитрієвої. – Слов'янськ : ДДПУ, 2013. – Вип. 1. – С. 177–187.

31. Тат'янчикова І. В. Особливості соціалізації учнів з інтелектуальними вадами на стадії ранньої трудової підготовки в умовах спеціального навчального закладу / І. В. Тат'янчикова // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : ДДПУ, 2013. – Вип. LXIV. – С. 266–276.

32. Тат'янчикова І. В. Психолого-педагогічні умови забезпечення соціалізації учнів з інтелектуальними вадами на стадії адаптації в спеціальному навчальному закладі / І. В. Тат'янчикова // Збірник наукових праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Сер. Соціально-педагогічна / за ред. : О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. – Вип. XXIII, ч. 1. – С. 355–363.

Статті в інших виданнях

33. Тат'янчикова І. В. Особливості формування економічних уявлень в учнів старших класів допоміжної школи в процесі їхньої соціальної адаптації. Пошуки і знахідки / І. В. Тат'янчикова, М. С. Семеренко // Матеріали наукової конференції Слов'ян. держ. пед. ун-та / уклад. В. К. Сарієнко. – Слов'янськ, 2008. – Т. 3. – С. 45–48.

34. Тат'янчикова І. В. Проблема розвитку особистості дитини з інтелектуальними вадами в процесі її соціалізації / І. В. Тат'янчикова // Корекційна педагогіка. Вісник Української асоціації корекційних педагогів : наук.-практ. журн. – 2011. – № 1. – С. 26–31.

35. Тат'янчикова І. В. Педагогічні умови і фактори соціалізації учнів з вадами розумового розвитку / І. В. Тат'янчикова // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Вип. 1. – С. 233–238.

36. Тат'янчикова І. В. Підготовка учнів старших класів допоміжної школи до самостійного життя в процесі їхньої інтеграції в суспільство / І. В. Тат'янчикова, Н. М. Швець // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Вип. 1. – С. 245–249.

37. Тат'янчикова І. В. Підвищення ефективності вивчення математичного матеріалу старшокласниками з вадами інтелектуального розвитку в контексті їхньої соціалізації / І. В. Тат'янчикова, В. В. Ізмайлова // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми проблемами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : СДПУ, 2012. – Вип. 2. – С. 206–211.

38. Тат'янчикова І. В. Практична спрямованість розв'язання арифметичних задач учнями старших класів допоміжної школи в процесі їхньої соціалізації / І. В. Тат'янчикова, А. Д. Свірко // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми проблемами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : СДПУ, 2012. – Вип. 2. – С. 218–223.

39. Тат'янчикова І. В. Особливості самооцінки підлітків з інтелектуальними вадами на етапі індивідуалізації в спеціальному навчальному закладі / І. В. Тат'янчикова // Корекційна спрямованість навчально-виховного процесу в спеціальній школі для дітей з особливостями психофізичного розвитку : наук.-метод. посіб. / відп. ред. Н. В. Тарасенко. – Слов'янськ : ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – Ч. II. – С. 165–169.

40. Тат'янчикова І. В. Формування життєвих планів у дітей з вадами зору як складова їх соціальної адаптації та реабілітації (з досвіду роботи експериментального педагогічного майданчика) / І. В. Тат'янчикова // Корекційна спрямованість навчально-виховного процесу в спеціальній школі для дітей з особливостями психофізичного розвитку : наук.-метод. посіб. / відп. ред. Н. В. Тарасенко. – Слов'янськ : ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – Ч. II. – С. 176–182.

41. Тат'янчикова І. В. Шляхи удосконалення формування в учнів допоміжної школи життєвих компетентностей як одного з напрямів їхньої соціалізації / І. В. Тат'янчикова // Корекційна спрямованість навчально-виховного процесу в спеціальній школі для дітей з особливостями психофізичного розвитку : наук.-метод. посіб. / відп. ред. Н. В. Тарасенко. – Слов'янськ : ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – Ч. II. – С. 183–189.

42. Тат'янчикова І. В. Методичні рекомендації щодо підвищення ефективності соціалізації учнів на стадії індивідуалізації в спеціальному навчальному закладі / І. В. Тат'янчикова // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : ДДПУ, 2014. – Вип. 4. – С. 357–364.

43. Татъянчикова І. В. Виконання соціальних ролей як один із засобів соціалізації учнів з інтелектуальними вадами / І. В. Татъянчикова, А. О. Михайліна // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : ДДПУ, 2014. – Вип. 4. – С. 373–378.

44. Татъянчикова І. В. Проблема забезпечення соціалізації молодших розумово відсталих школярів в умовах сім'ї / І. В. Татъянчикова, О. В. Маркова // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : ДДПУ, 2015. – Вип. 5. – С. 290 – 295.

45. Татъянчикова І. В. Методичні рекомендації щодо підвищення ефективності соціалізації учнів на стадії інтеграції в спеціальному навчальному закладі / І. В. Татъянчикова // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : ДДПУ, 2015. – Вип. 5. – С. 284 – 289.

46. Татъянчикова І. В. Підготовка учнів з інтелектуальними вадами до самостійного життя в процесі їхньої соціалізації / І. В. Татъянчикова, І. С. Федотенкова // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : ДДПУ, 2015. – Вип. 5. – С. 296 – 301.

47. Татъянчикова І. В. Методичні рекомендації щодо підвищення ефективності соціалізації учнів на стадії ранньої трудової підготовки в спеціальному навчальному закладі / І. В. Татъянчикова // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць. – Слов'янськ : ДДПУ, 2015. – Вип. 5. – С. 277 – 283.

Статті у зарубіжних виданнях та виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз

48. Татъянчикова И. В. Возможности социализации учащихся с нарушениями психофизического развития на уроках математики / И. В. Татъянчикова // Проблемы современного специального образования: практический опыт специальных (коррекционных) учреждений : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (заочной) / под ред. : Л. М. Шипицыной, С. Т. Посоховой. – СПб. : НОУ «Ин-т спец. педагогики и психологи», 2011. – Ч. 1. – С. 69–73.

49. Татъянчикова І. В. Розвиток творчого мислення у молодших школярів на уроках математики в спеціальному навчальному закладі в контексті їхньої соціалізації / І. В. Татъянчикова // Педагогічна і суспільна підтримка обдарованих дітей і молоді / за ред. : О. Бочарової, Й. Аксман ; Краків. Академія ім. Анджея Фрича Моджевського. – Краків, 2013. – С. 295–301.

50. Татьянчикова І. В. Проблема соціалізації учнів з вадами інтелектуального розвитку в дефектології / І. В. Татьянчикова // PEDAGOSKE dileme sodobne sole / urednika : Boris Kozuh, Mara Cotic. – Koper : Pedagoska fakulteta, 2013. – S. 169–180.

51. Татьянчикова І. В. К проблеме обоснования методики обеспечения социализации детей с нарушениями интеллектуального развития в специальном учебном заведении / И. В. Татьянчикова // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск, 2013. – № 11. – С. 194–196.

52. Татьянчикова І. В. Методика обеспечения социализации детей с нарушениями интеллектуального развития на стадии адаптации в специальном учебном заведении / И. В. Татьянчикова // Азимут научных исследований : Педагогика и психология. – Тольятти : НП «Ин-т направленного образования», 2013. – №2. – С. 33–35.

53. Татьянчикова І. В. Методика обеспечения социализации детей с нарушениями интеллектуального развития на стадии индивидуализации в специальном учебном заведении / И. В. Татьянчикова // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2014. – № 01(60), ч. II. – С. 161–165.

54. Татьянчикова І. В. Методика обеспечения социализации детей с нарушениями интеллектуального развития на стадии интеграции в специальном учебном заведении / И. В. Татьянчикова // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2014. – № 02(61), ч. II. – С. 192–195.

55. Татьянчикова І. В. Результаты формирования у учащихся адаптационных возможностей на первой стадии социализации в специальном учебном заведении / И. В. Татьянчикова, А. А. Татьянчиков // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2014. – № 12(71), ч. II. – С. 134–137.

Матеріали та тези наукових конференцій

56. Татьянчикова І. В. Проблема соціалізації учнів з особливими потребами / І. В. Татьянчикова // Управління в освіті : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф., 14-16 квітня 2011 р. / відп. ред. Л. Д. Кизименко. – Львів : Вид-во Львів. політехники, 2011. – С. 302–303.

57. Татьянчикова І. В. Психолого-педагогічне вивчення соціалізації учнів з обмеженими інтелектуальними можливостями на стадії інтеграції / І. В. Татьянчикова // Проблеми та перспективи розвитку української науки на початку третього тисячоліття : матеріали III Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 14-16 грудня 2011 р. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 127–128.

58. Татьянчикова І. В. Соціалізація учнів з інтелектуальними вадами у контексті особистісного підходу / І. В. Татьянчикова // Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства : зб. ст. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 24-25

лютого 2012р. / за заг. ред. В. М. Синельникова. – Макіївка : МEGi, 2012. – С. 206–208.

59. Татяничкова І. В. Психолого-педагогічне вивчення соціалізації учнів з обмеженими інтелектуальними можливостями на стадії шкільної трудової підготовки / І. В. Татяничкова // Вітчизняна наука: сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку : матеріали II Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 16-18 березня 2012 р. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 136–138.

60. Татяничкова І. В. Соціалізація дітей з вадами розумового розвитку: гострота проблеми й основні ризики / І. В. Татяничкова // Актуальні проблеми юридичної та екстремальної психології : зб. ст. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф., 10 травня 2012 р. / за заг. ред. проф. В. М. Синельникова. – Макіївка : МEGi, 2012. – Т. 2. – С. 129–132.

61. Татяничкова І. В. Роль спеціального навчального закладу у формуванні особистості учнів з інтелектуальними вадами в процесі їхньої соціалізації / І. В. Татяничкова // Освіта та наука в умовах глобальних викликів : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 7-9 червня 2012 р. – Сімф. : Крим. ін-т бізнесу, 2012. – С. 134–138.

Анотації

Татяничкова І. В. Психолого-педагогічні основи соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.03 – корекційна педагогіка. – Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, Київ, 2015.

У дисертації розглянуто проблему соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку в умовах спеціального навчального закладу. Обґрунтовано теоретико-методологічні основи зазначеної проблеми; з'ясовано психологічний зміст процесу соціалізації, визначено сфери і механізми її забезпечення, стадії соціалізації, показники успішності на кожній з них. Розроблено методику дослідження соціалізації цієї категорії дітей, отримано дані щодо її особливостей за обраними показниками на стадіях соціалізації. Визначено психолого-педагогічні основи забезпечення соціалізації учнів з вадами інтелекту, розроблено спеціальну систему корекційно-виховної роботи в умовах спеціальної загальноосвітньої школи.

Ключові слова: соціалізація, діти з вадами інтелектуального розвитку, стадії соціалізації, показники соціалізації, система корекційно-виховної роботи.

Татяничкова І.В. Психолого-педагогические основы социализации детей с нарушениями интеллектуального развития. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.13 – коррекционная педагогика. – Институт специальной педагогики НАПН Украины, Киев, 2015.

В диссертации рассмотрена проблема социализации детей с нарушениями интеллектуального развития в условиях специального учебного заведения. Обоснованы теоретико-методологические основы обозначенной проблемы; выяснено психологическое содержание процесса социализации, определены сферы и механизмы ее обеспечения, стадии социализации, показатели успешности на каждой из них. Разработана методика исследования социализации этой категории детей, получены данные, касающиеся их особенностей по выбранным показателям на стадиях социализации. Определены психолого-педагогические основы обеспечения социализации учащихся с нарушениями интеллекта, разработана специальная система коррекционно-воспитательной работы в условиях специальной общеобразовательной школы.

Ключевые слова: социализация, дети с нарушениями интеллектуального развития, стадии социализации, показатели социализации, система коррекционно-воспитательной работы.

Tatianchikova I.V. Psychological and Pedagogical foundations of socialization of children with Cognitive development disorder. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences; speciality 13.00.03 – Correctional Pedagogy. – Institute of Special Pedagogy, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2015.

The dissertation is devoted to the problem of socialization of children with Cognitive development disorder in the special comprehensive school conditions. The essence questions, mechanisms and stages of socialization, rates of its efficiency on every of them are examined in this dissertation.

The analysis of soundly based on theory conceptions and approaches to the abovementioned problem research in General education science, Psychology for Special Needs and Special Pedagogy is represented. On the ground of literature data socialization is reviewed as a process of personality development in the definite social conditions; a process of the social experience adoption by an individual, in consequence of which this experience transfers into own values and orienting points, attracts into the individual's behavioral system those norms and patterns, that are accepted in a society.

In this research a technique of socialization peculiarities of children with Cognitive development disorder at every stage due to the subject matter, that is the most influential on socialization success rates, is represented. On a summative phase of assessment an insufficient general level of children socialization at all its stages in special comprehensive

schools is elicited. Whereby more successful socialization is at the stages of adaptation and early labor training essentially by means of efficiency of children adaptation increasing to changeable conditions of life-sustaining activity. It is less successful at the stages of integration and individualization: considerable complexity in their own peculiarities and possibilities recognition, their usage as a basis of their further development, social growth and professional formation are determined. An insufficient level of children socialization is searched out due to all separate rates at its every stage.

The obtained results confirmed a hypothesis, an essence of which is that increasing of socialization efficiency of children with Cognitive development disorder becomes possible on the ground of specially organized work, directed to their social formation. In this basis the remedial educational system is theoretically substantiated, its purpose, content, methods and forms of organization in the special comprehensive school conditions are determined.

Analysis of experimental approbation results of psychological and pedagogical foundations, that provide an offered special system of remedial educational work in the conditions of special comprehensive school, demonstrated the groundbreaking efficiency increasing of children with Cognitive development disorder socialization.

Key words: socialization, children with Cognitive development disorder, socialization stages, socialization rates, system of remedial educational work.